

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України**

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА, ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА І
ДУХОВНА ДІЯЛЬНІСТЬ І.І. ОГІЄНКА (МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконав:

студент 6 курсу, 602 групи

Глопіна Іван Валентинович

Керівник:

кандидат історичних наук, асистент

Руснак О.В.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ доц. Гуйванюк М.Р.*

Чернівці – 2023

Анотація

У роботі акцентується увага на необхідності осмисленні ролі й місця І.І. Огієнка у науково-педагогічному, громадсько-політичному й духовному житті українців наприкінці ХІХ – в середині ХХ ст. й узагальнення доробку попередніх дослідників цієї видатної особистості, оцінки досягнень І.І. Огієнка з точки зору сучасності та популяризації його творчої спадщини. Проаналізовано основні етапи життєвого шляху Івана Огієнка. Визначено чинники, що сформували світоглядні засади його діяльності. Подано оцінку науково-педагогічних здобутків І.І. Огієнка (митрополита Іларіона). Охарактеризовано громадсько-політичну кар'єру Івана Івановича Огієнка. Досліджено духовну діяльність митрополита Іларіона.

Ключові слова: Іван Огієнко, митрополит Іларіон, міністр, ректор, діаспора, Біблія, церква.

Abstract

The work emphasizes the need to understand the role and place of I.I. Ohienko in the scientific-pedagogical, social-political and spiritual life of Ukrainians at the end of the 19th – in the middle of the 20th century and to summarize the work of previous researchers of this outstanding personality, evaluating the achievements of I.I. Ohienko from the point of view of modernity and popularization of his creative heritage. The main stages of Ivan Ohienko's life path were analyzed. The factors that formed the worldview principles of his activity were determined. An assessment of the scientific and pedagogical achievements of I.I. Ohienko (Metropolitan Ilarion) was given. The social and political career of Ivan Ivanovych Ohienko was characterized. The spiritual activity of Metropolitan Ilarion was studied.

Keywords: Key words: Ivan Ohienko, Metropolitan Ilarion, minister, rector, diaspora, Bible, church.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Глопіна І.В.
(підпис)

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Етапи життєвого шляху й формування світогляду	12
Розділ II. Науково-педагогічна діяльність	34
Розділ III. Громадсько-політична кар'єра	56
Розділ IV. Праця на духовній ниві	80
Висновки	98
Список джерел та літератури	101

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Івана Івановича Огієнка сучасники називали людиною енциклопедичних знань, праці й обов'язку. І це зовсім не випадково. Адже свій вроджений хист ученого-педагога, державного, громадського й церковного діяча, він однаковою мірою успішно застосовував як мовознавець-літературознавець, історик, біблеїст, редактор-видавець, перекладач, ректор, міністр, православний митрополит Української церкви й богослов.

Важко сказати, у котрій з названих сфер своєї діяльності Іван Огієнко (митрополит Іларіон) залишив найбільш помітний слід. Беззаперечним є одне: він чесно служив українській справі. Адже до останніх днів свого довгого й важкого життя не полишав подвижницької праці на ниві відродження нації, в захисті, а згодом – і в утвердженні та розвої рідної мови та культури загалом. Переконає у цьому хоча би той факт, що бібліографія наукових, публіцистичних і художніх праць ученого налічує сотні одиниць.

На жаль, переважна більшість робіт цього діяча навіть сьогодні є маловідомою для українського пересічного читача, бо значна частина з них знаходиться за кордоном, а та їх кількість, що видавалася у 1920-х рр. в нас, ще зовсім донедавна перебувала у спецсховищах як заборонена. Щоправда, активними заходами створених у Києві Фундації імені митрополита Іларіона й видавництва «Наша культура і наука» уже побачив світ 21 том творів великого українця. Але приблизно ще стільки ж матеріалів чекає свого часу й можливості бути оприлюдненими.

Тому надзвичайно важливо не лише повернути в Україну ім'я Івана Огієнка разом з його величезною науково-публіцистичною спадщиною з колосального, ще не до кінця систематизованого та не повністю впорядкованого канадського архіву, а і ретельно вивчити її, максимально використавши під час розв'язання нинішніх складних завдань українського державотворення.

У магістерській роботі ми робимо акцент саме на необхідності узагальнення робіт попередніх дослідників цієї видатної особистості, оцінки досягнень І.І. Огієнка з точки зору сучасності й популяризації його творчого доробку.

Мета дослідження полягає у осмисленні ролі й місця І.І. Огієнка у науково-педагогічному, громадсько-політичному й духовному житті українців наприкінці ХІХ – в середині ХХ ст.

Досягнення мети обумовило вирішення наступних **завдань**:

- проаналізувати основні етапи життєвого шляху Івана Огієнка;
- визначити чинники, що сформували світоглядні засади його діяльності;
- дати оцінку науково-педагогічних здобутків І.І. Огієнка (митрополита Іларіона);
- охарактеризувати громадсько-політичну кар'єру Івана Івановича Огієнка;
- дослідити духовну діяльність митрополита Іларіона.

Об'єктом вивчення є культурно-освітні й суспільно-політичні процеси на українських землях та в українській діаспорі наприкінці ХІХ – в середині ХХ ст.

Предмет дослідження – багата наукова й духовна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона), а також форми, методи і напрями його педагогічної та громадсько-політичної роботи.

Хронологічні рамки роботи співпадають з роками життя Івана Огієнка (1882-1972). Основна увага приділена періоду від 1897 р. – виходу в світ його першої друкованої праці.

Географічні межі дослідження включають українські землі, а також території країн, де в основному проходило емігрантське життя І.І. Огієнка (Польща, Швейцарія, Канада).

Методологічна основа роботи базується на принципах історизму, об'єктивності, комплексності, науковості й системності.

У ході вивчення постаті Івана Огієнка (митрополита Іларіона) застосовувалися різноманітні методи:

- загальнонаукові (аналіз, синтез, логічний, структурно-системний, методи зіставлення та узагальнення);
- конкретно-історичні (біографічний і порівняльно-історичний);
- спеціально-історичні (проблемно-хронологічний, персонологічний, метод актуалізації).

Історіографію проблеми можна поділити на три групи робіт, написаних на теренах України та закордоном (представниками української діаспори).

До першої групи належать роботи сучасників, що з'явилися ще до кінця 1920-х рр. У тому числі, переважно замітки у пресі й невеличкі статті науково-популярного характеру. Причому серед них варто виділити дві невеличкі окремі підгрупи – українські видання й радянські. Кількість праць у кожній зовсім невелика, але оскільки вони є першими у огієнкознавстві, то заслуговують, на нашу думку, особливої уваги.

Першими українськими публікаціями, й чи не першими публікаціями про Івана Огієнка узагалі стали його біографії, розміщені на сторінках української преси впродовж 1918-1919 рр. [63, с. 2; 64, с. 3; 72, с. 1-4]. Їх автори не зазначені. На превеликий жаль, нам не вдалося знайти й опрацювати самостійно ці тексти. Але, оскільки вони є найдавнішими з відомих нам на тему дослідження, то, наведемо слова історика О. Завальнюка щодо їх змісту: «Життєвий шлях та діяльність ректора подано в наведених статтях від народження до відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету» [62]. Цієї ж теми торкнувся й В. Біднов [44, 45].

Одним із перших авторів радянської доби, що не побоялися писати про Івана Огієнка, був ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В. Геринович (протягом 1919-1921 рр. був приват-доцентом кафедри географії України Кам'янець-Подільського державного українського університету). У 1927 р., до 10-х роковин Жовтневої революції, він

опублікував в інститутських «Записках» розлогий нарис про очолюваний ним заклад [50], де значне місце відвів українському університетові як попередникові інституту народної освіти. Не обійшов він увагою І.І. Огієнка. Але не наважуючись на власний погляд на згадану постать чи свою оцінку його діяльності, В. Герінович згадав газетне джерело 1920 р., в якому зазначалось, що ректор, через пряму участь в державному правлінні країною, робив вимушені від'їзди за Збруч, надавав університетові значення політичної інституції.

Після названої роботи В. Геріновича ім'я Івана Огієнка в радянських виданнях згадувалося дуже рідко, причому виключно в контексті критики ідеології й практики українського націоналізму, або досвіду українського державотворення 1917-1921 рр. і мовознавчих досліджень за межами СРСР. Фактично на нього було накладено своєрідне табу аж до початку 90-х рр. ХХ ст.

Попри таке несправедливе забуття на Батьківщині, завдяки науковцям української діаспори сформувався певний пласт огієнкознавчих праць, котрі можна виділити в окрему – другу групу.

До одних із перших досліджень в закордонному огієнкознавстві можна віднести публікації Ю. Гудзія [51, 52], Л. Биковського [47, 48]. Однак, як бачимо, вони були присвячені лише кам'янецькому періоду в житті І.І. Огієнка. Чимало цікавих даних про його роботу від моменту заснування й відкриття університету вміщено в ще одній публікації, підготовленій О. Пащенко (соратницею по університетській комісії) [77, 78, 79].

Найбільш вартісною роботою, на нашу думку, є праця А. Нестеренка на пошану митрополита Іларіона – служителя Богові й народові [75], надрукована у Вінніпегу 1958 р. (цю та інші книги й журнали, що друкувалися за океаном вдалося опрацювати завдяки інтернет-ресурсу Diasporiana). Це перша спроба написати біографію Івана Огієнка (митрополита Іларіона). У ній можна знайти чимало цінних фактів про різні періоди життя й діяльності діяча, але, зважаючи на дату публікації, цілком

зрозуміло, що тут жодного слова нема про останні його півтора десятиліття. Також недоліком, на нашу думку, є надто стислий виклад окремих періодів життєвого шляху І.І. Огієнка.

Того ж року у Вінніпезі побачило світ видання «Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона» [101]. Добру його частину зайняла згадана щойно праця А. Нестеренка, але поряд із цим вміщено цікаві матеріали на пошану митрополита й щодо його діаспорної праці. Схожою до цієї за змістом стала «Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона» [56].

Початок 1990-х рр. був ознаменований появою у огієнкіані першої наукової англомовної статті про І.І. Огієнка, яка належала зарубіжному досліднику О. Герусу [102, с. 78-92]. Наводячи ряд змістовних суджень, пов'язаних із організаторською діяльністю Івана Огієнка, автор, на жаль, не зміг уникнути деяких перебільшень щодо оцінки українського діяча.

В перші роки української державної незалежності, котрі відкрили новий етап у вітчизняній історіографії, науковці різних профілів (історики, мово- й літературознавці, педагоги, філософи та соціологи) взялися за вивчення частково повернутої на Батьківщину наукової та літературно-богословської спадщини І.І. Огієнка. Окрім того, дослідникам відкрилась можливість опрацьовувати величезні архівні комплекси доти засекречених історичних документів, як про події, так і діячів української революції, у тому числі й ті, що стосувалися постаті Івана Огієнка, а також закордонні матеріали про діяча. Відтак третя група – найзначніша – створена вітчизняними науковцями.

В 1992 р. громадяни незалежної України відзначали 110-у річницю від дня народження І.І. Огієнка. Науковці з різних міст України відреагували на цю подію проведенням у Кам'янці-Подільському поважної всеукраїнської науково-теоретичної конференції з назвою «Духовна й науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка у контексті українського національного відродження» [90].

Важливим досягненням дослідників-огієнкознавців другої половини 1990-х рр. ХХ ст. стала поява двох монографічних праць. Так, філолог М. Тимошик у праці «Голгофа Івана Огієнка» [91] помістив окремі дані з його біографії, про діяльність в органах влади до вимушеної еміграції та щодо духовної і видавничої роботи закордоном.

Передусім книга народжувалася на основі віднайдення і опрацювання доступних тоді українських архівних матеріалів і, що характерно, «гарячими слідами» авторської передачі «Божа іскра Івана Огієнка». Радіопередача впродовж майже шести місяців 1996 р. щотижнево, у півгодинному форматі, транслювалася на першій програмі Національного радіо. Утім, до цієї книги увійшли лише архівні матеріали, які на ту пору вдалося віднайти в Україні.

З суттєвими доповненнями зазначена праця М. Тимошика була ним видана під назвою «Лишусь навіки з чужиною...» [93]. Найбільш ґрунтовно він допрацював емігрантську діяльність митрополита. Утім щодо періоду перебування І.І. Огієнка в Україні автор обмежився лише тими положеннями, котрі висловив у своїй попередній, вже згаданій роботі.

Книга створювалася на замовлення громади Українського православного собору Св. Покрови у Вінніпезі, який на ту пору готувався до відзначення поважної ювілейної дати – 75-річчя заснування цього собору. Собор цей відомий тим, що в ньому починав свою архіпастирську працю на канадській землі митрополит Іларіон.

1998 р. побачила світ доволі змістовна монографія київської дослідниці, фахового історика, І. Тюрменко [96]. Виконана на досить багатому документально-архівному матеріалі. Причому більша частина його вводилася у науковий обіг уперше. І навіть, попри широкі хронологічні межі роботи, починаючи від 1917 р. і завершуючи 1960-ми рр., авторка, розв'язувала насамперед дослідницькі завдання, пов'язані із питаннями практики державотворення і рефлексії різновікового досвіду будівництва української держави у Огієнкових працях.

Великий внесок в дослідження проблеми зробив В. Ляхоцький. Даний історик підготував та видав дві ґрунтовні монографії – «Просвітитель» [68] і «Тільки книжка принесе волю українському народові» [69]. У першій із них вміщено дані про викладацькі й ректорські справи І.І. Огієнка. У наступній праці автор, аналізуючи бібліофільські уподобання Івана Огієнка, його позитивні якості як організатора бібліотечної справи, зумів виокремити питання про фундацію бібліотек і друк навчальної літератури.

У чисельних статтях, що появилися після 1991 р., накопичено цінний фактографічний матеріал, який широко використовувався у підготовці магістерського дослідження. Особливої уваги заслуговують статті І. Тюрменко [97, 98], О. Завальнюка [58, 59, 60, 61, 62] (деякі у співавторстві з А. Копиловим), В. Ляхоцького [67, с. 106-122]. Зазначимо, що до цього числа належить і праця чернівецького історика Б. Білецького «Діяльність Івана Огієнка в польський період еміграції (1920-1945)» [46, с. 172-181].

Тобто, як добре видно, дослідники створили значну, різну за обсягом, цінністю й значенням літературу, в котрій висвітлено різні аспекти неутомної праці Івана Огієнка. Утім досі не з'явилася ґрунтовна узагальнююча наукова праця, присвячена усім сторонам діяльності цієї багатогранної особистості. Історикам належить з'ясувати ще чимало питань, пов'язаних із емігрантським періодом життя І.І. Огієнка.

Джерельна база магістерського дослідження охоплює праці самого Івана Огієнка (митрополита Іларіона), його власні спогади і мемуари сучасників, матеріали періодики, а також багату епістолярну спадщину.

Щодо першої групи джерел, то слід відзначити, що українські дослідники впродовж усього радянського періоду практично не мали можливості досліджувати навіть ту частину творчої та наукової спадщини, котра залишалася на рідних теренах після вимушеного полишення І.І. Огієнком батьківщини, адже доля цієї спадщини виявилася драматичною.

Найбільша кількість праць ученого зберігалась у книгосховищах Львова, зокрема в Національному музеї. Книги перебували там до 23 березня

1950 р. Цей день став початком масового вилучення творів так званих ворогів українського народу з публічних і наукових бібліотек Галичини. Серед них були й рукописи і першодруки Огієнкових «Історії українського друкарства», «Києво-Митрополитанської друкарні», «Початків друкарства в Уневі». На початку 1970-х рр. вилучено з наукового вжитку 14 назв лінгвістичних праць ученого з полиць наукової бібліотеки Інституту мовознавства ім. О. Потебні НАН України в Києві.

Тому ми послуговувалися текстами праць І.І. Огієнка, що були надруковані закордоном, або вийшли вже після 1991 р. в Україні. Серед найголовніших: «Вчімося рідної мови» [20], «Українська літературна мова XVI ст. й Крехівський «Апостол» 1560 р.» [34, 35], «Святий Дмитро Туптало: його життя та праця» [17], «Нариси з історії Української Православної Церкви» [37], «Історія українського друкарства» [21], «Богдан Хмельницький» [22], «Життєписи великих українців» [23], «Історія української літературної мови» [24], «Рятування України» [25], «Тарас Шевченко» [27], «Українське монашество» [28], «Служити народові – то служити Богові» [26].

Серед мемуарів, насамперед, слід охарактеризувати його власні. У 1935-1936 рр. у виданні «Наша культура» вони були видруковані вперше [30, 31], а вже у незалежній Україні – вдруге [29]. Як мемуарист І.І. Огієнко обмежився тим, що чітко зафіксував в хронологічному порядку найважливіші факти своєї біографії. Але, водночас, його спогади є цінним джерелом з історії української революції. А саме – національно-культурного й церковного відродження впродовж 1917-1921 рр.

Разом з тим, перебуваючи в еміграції через програш українських визвольних змагань 1917-1921 рр., низка учасників національно-освітнього відродження мріяла про повернення на батьківщину і знайшла можливим через власні спогади передати бачення тих процесів, у яких брав участь Іван Огієнко. Але їх праці, як правило, присвячені більше самим подіям, аніж досліджуваній нами постаті. Згадки про І.І. Огієнка у них доволі

фрагментарні й короткі. Невеличкі портретні замальовки чи окремі дані про Івана Огієнка викладено у працях С. Русової [39], Л. Бачинського [1], П. Білона [2], В. Гарби [4], В. Петрова [37, с. 109-117]. Короткі згадки про І.І. Огієнка є і у щоденниках В. Винниченка [3].

Цінним джерелом при написанні роботи стали матеріали періодики (доступні в електронному форматі на інтернет-ресурсах Diasporiana, Libraria та Електронний архів українського визвольного руху). Наприклад, газети «Державний Вістник», «Вістник Міністерства ісповідань Української Народньої Республіки», «Вістник Української Народньої Республіки» і журнали «Наша Культура», «Слово Істини».

Із матеріалів листування, котре використано у роботі, слід виокремити епістолярій самого І.І. Огієнка і його сучасників про нього. У першому випадку ми користувалися здебільшого опублікованими фрагментами листів у працях інших дослідників [70]. У другому випадку – виділимо переписку І. Франка з М. Грушевським [41].

Практичне значення одержаних результатів. Магістерське дослідження може стати теоретико-методологічним підґрунтям для наступних наукових пошуків щодо різносторонньої діяльності й біографії І.І. Огієнка, проблем розвитку української освіти й церкви, а також при підготовці університетських навчальних курсів «Історія української церкви», «Історія освіти в Україні», «Культурологія», «Історія суспільно-політичної думки», «Історія педагогіки» тощо.

Матеріали магістерської роботи можна використовувати для підготовки навчально-методичної літератури, створення бібліографічних довідників.

Структура роботи відповідає меті й завданням. Магістерське дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку джерел та літератури.

РОЗДІЛ I. ЕТАПИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ Й ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

Народився І.І. Огієнко (у майбутньому митрополит Іларіон) 2 січня 1882 р. у Брусиліві Радомишльського повіту Київської губернії (нині районний центр Житомирської області) в бідній селянській родині Івана і Єфросинії Огієнків. Батько походив із давнього козацького роду, коріння якого ведуть до Полтавщини. Його предок – козак Максим Огієнко у часи Коліївщини був одним з організаторів Кліщинського повстання (неподалік Лубен). Згодом же Огієнки переселилися на Київщину [92, с. 15].

Малий Іван, котрий був шостою дитиною у сім'ї, рано пізнав нужду й нестатки. Адже коли йому виповнилося два роки, унаслідок нещасного випадку загинув батько. Пізно восени, під час заготівлі дров у лісі його розтоптали запряжені у завантажену підводу злякані коні [29, с. 5].

Лише в дев'ятирічному віці Іван переступив поріг місцевої чотирирічки. Але на зиму довелося перервати шкільну науку, бо було не в чому ходити. Тоді багато пізнавав самотужки. Також навчав селянських дітей грамоти і молитов, за що одержував деякі кошти. Прислужував у церкві, де місцевий священник Никанор Сташевський навчав його любові до служби Божої [92, с. 16].

Якраз шанобливе ставлення до праці, науки й церкви і формували в молодого Івана переконання, світогляд та громадянську позицію, його своєрідний духовний світ. Наведемо один красномовний фрагмент спогадів самого І.І. Огієнка про те, який вплив на нього справляло читання, скажімо, книг «Життя святих» Св. Дмитрія Ростовського з бібліотеки чотирикласної школи: «Читав їх з небувалим тремтінням і захопленням... Але я ясно відчув, що з того часу я зрозумів по-іншому цілий світ і всі мої обов'язки в ньому...» [17, с. 207].

Також у хлопчика рано почав проявлятися поетичний хист. Писав, звичайно ж так, як і вчили у школі – російською мовою. Про ті перші поетичні паростки маємо документальне свідчення його першого вчителя з

Брусилівської державної чотирирічної школи – Івана Григоровича Сливки. З цією мудрою патріотично налаштованою людиною в І.І. Огієнка на багато років збереглися теплі людські стосунки. Він не раз завдячуватиме вчителю за щире батьківське ставлення до обдарованого напівсироти, за безплатні додаткові уроки, за нав'язане «закохання до науки» [92, с. 17].

У виданій 1944 р. в Холмі брошурі «Віра: слово во врем'я люте» є спогад автора про цікавий епізод його голодного дитинства: «Був страсний тиждень. Я, дванадцятилітній хлопчина, жив при своїй матері, бідній вдовиці, що пробивалася зарібковою працею та часом якоюсь торгівлею. Якраз ми тоді сильно бідували. Наближався Великдень, а в хаті й хліба не було в нас. Мати тихо плакали, як то розговлятися будем... Людям свято, а нам справі страсті...» [26, с. 142].

Хлопчик твердо вирішив постити усю страсну п'ятницю і цим самим відігнати думки про їжу. Наступного ж дня зранку пішов до лісу й назбирав хмизу, щоб мати протопила захололу піч. Він був у передсвятковому настрої, бо, як інші підлітки, чекав якогось чуда. Стомившись, сів при дорозі, і тут: «Із піску ріжок паперової п'ятирублівки стирчить. Витягну – хороша царська п'ятирублівка. Хопився я на рівні ноги свої, перелякано гляну на небо – сонце весело сміється додолу, глянув на руки свої – таки справді п'ятирублівка. Ні, не он усе це – правдива дійсність... Схопив я дрова на плечі й уже бігцем подався додому». І нагадалися йому тоді слова із старого рукопису: «А хто Страсну П'ятницю постити буде, того Діва Пречиста врятує від горя і біди, і подасть йому все необхідне, що будуть просити». Мав малий Іван з матір'ю радісний світлий Великдень, якого за словами автора, пізніше і при достатках рідко коли мав [26, с. 142]. Цей епізод І.І. Огієнко навів на підтвердження тези про те, що за будь-якої безвихідної ситуації, людина не повинна опускати своїх рук від безнадії.

1896 р., закінчивши початкову чотирирічну школу в Брусиліві, Іван разом з матір'ю пішки вирушив до Києва з наміром вступити до військово-фельдшерської школи. Такий вибір зумовлений тим, що навчання там було

безкоштовним. Хоча засади одержання освіти і професії не зовсім задовольняли майбутнього вченого – по завершенні чотирирічного курсу, йому належало обов'язково відпрацювати у лікарні шість років [92, с. 21].

Паралельно І.І. Огієнко займався самоосвітою. Читав багато книжок з історії. Закінчивши повний фельдшерський курс, І.І. Огієнко за направленням комісії, приступив до фельдшерської служби у Київському військовому шпиталі. Працював у відділенні психічних та нервових хвороб. Проте саме на цей період припало його перше пробудження національної української свідомості. Сьалося це під впливом приятеля, фельдшера Колегії Павла Галагана у Києві Андрія Коровая, а також частих відвідин вистав українського театру). Робота у шпиталі давала можливість отримувати платню 10 рублів за місяць. Із них п'ять – платив репетитору за підготовку до складання матури (іспиту зрілості), а три – відсилав матері [26, с. 143].

У травні 1903 р. він поїхав до Острога, де успішно склав іспити в тамтешній класичній гімназії, дістав відповідне свідоцтво. Під час складання іспитів, він привернув увагу гімназійної комісії, написавши свою біографічну довідку віршами. Маючи вже право вступати до університету Св. Володимира, дістав дозвіл на дострокове звільнення із військової служби. Щоправда з умовою, що вибір свій зупинить на медичному факультеті, а не на історико-філологічному, про який мріяв [92, с. 22].

Студент-початківець у Київському університеті, крім опановування фахових дисциплін, відвідував ще лекції з історії, філології. Серйозно його зацікавив курс академіка В. Перетца. Та це, зрештою, також обумовило остаточний життєвий вибір І.І. Огієнка: після неодноразових клопотань вдалося перевестися на історико-філологічний факультет, стати незабаром одним із найздібніших студентів та улюбленцем відомого академіка. А через багато років, видаючи у Варшаві свою двотомну літературно-лінгвістичну працю «Українська літературна мова XVI ст. й Крехівський «Апостол» 1560 р.», професор І.І. Огієнко підготував для титулу книги таку посвяту: «Високоповажному і дорогому учителеві своєму академікові Володимирові

Перетцу у день шістдесятиліття життя його в знак глибокої пошани і щирої вдячності присвячує автор» [34, с. 3]. Крім знаного професора, світогляд майбутнього вченого формували й багато інших університетських викладачів. З-поміж них, професори М. Дашкевич, А. Лобода, Г. Челпанов, С. Голубев, М. Довнар-Запольський, Ю. Кулаковський [92, с. 23].

Не дивлячись на позалекційну активність студента-філолога не виникало труднощів зі складанням випускних екзаменів. Якраз навпаки, він із відзнакою закінчив 1909 р. повний курс, завершив магістерську дисертацію ««Ключ розуміння» Іоаникія Галятовського» і одержав рекомендацію факультету стосовно залишення на кафедрі й призначення професорської стипендії [92, с. 35].

1904 р. його звільнили з університету вже після першого курсу. Сталося це через несплату за навчання. Незабаром він поновився після заслуженого виборення Кирило-Мефодіївської стипендії (25 рублів на місяць). Усі роки навчання він вимушений був безперервно підробляти, щоби допомогти бездомній матері. Адже у 1897 р. повністю згоріло у Брусиліві їхнє обійстя.

11 червня 1907 р. І.І. Огієнко одружився з учителькою з Брусилова – Домінікою Литвинчук. Потреба в додаткових заробітках зростає. У жовтні 1908 р. народився син Євген, а у листопаді померла, виснажена працею і злиднями, мати.

Нові життєві випробування чекали його й надалі. У квітні 1910 р. влада закрила київську «Просвіту», активним членом якої він був. У червні того ж року помер побратим Б. Грінченко, а в липні – ще один удар долі – смерть півторарічного сина Євгена. Практично через місяць дружина народила другого сина – Анатолія. А у грудні наступного року – Юрія [92, с. 36].

За всі роки навчання в університеті І.І. Огієнко ніколи не мав постійного помешкання. А після одруження, зважаючи на брак грошей та дорожнечу київських помешкань, він з молодою дружиною піднаймав таке помешкання за Києвом – у селі Дзвонкове неподалік Мотовилівки, куди

змушений був добиратися після лекцій потягом і пішки. Якраз на цю мотовилівську адресу він просив приятеля зі Львова І. Свенціцького надсилати потрібні йому книги по темі кандидатської дисертації про пам'ятку української літератури ««Ключ Розуміння» Іоанікія Галятовського» [92, с. 37].

До усіх несподіваних життєвих негараздів додалася ще одна проблема – найголовніша – повна невпевненість в завтрашньому дні. Адже після складання усіх випускних іспитів (тринадцять письмових, вісім усних) на «відмінно» й одержання диплома про закінчення історико-філологічного факультету університету Св. Володимира із поважним записом «Залишити в університеті з 30 травня 1909 року» І.І. Огієнко практично опинявся поза університетом.

Не залишаючи надії повернутися в університет і зайнятися науковою та викладацькою справою, він влаштувався учителем у Київське комерційне училище, підробляв репетиторством й водночас став слухачем Вищих педагогічних курсів.

Очікувати звістку з університету І.І. Огієнкові довелося майже два роки. Весь цей час за нього клопоталися перед міністерством освіти впливові особи (А. Імшенецька, С. Зморовичева), що і посприяло, врешті, відміні попереднього рішення [92, с. 38].

Хоч на початку 1911 р. по міністерству освіти все ж вийшов наказ про зарахування від 1 січня І.І. Огієнка професорським стипендіатом та про призначення йому стипендії у розмірі 1200 карбованців на рік. Проте повідомлення про це він дістав тільки в березні того ж року, коли вже працював викладачем та вихователем комерційного училища, перебуваючи там повний робочий день, а отже, не маючи змоги сповна виконувати університетську програму [92, с. 38].

Упродовж 1914 – початку 1915 рр. І.І. Огієнко успішно склав усі магістерські іспити: з церковнослов'янської, російської, польської, сербської мов, історії російської та європейської літератур (усі на «відмінно») і, врешті,

одержав високе й таке бажане звання приват-доцента університету Св. Володимира [92, с. 40].

Але перебувати на рідній землі І.І. Огієнку довелося ще кілька років. Про наступні події, пов'язані з університетською роботою й громадсько-політичними справами в Україні мова йтиме у наступних розділах.

21 листопада 1920 р. армія Української Народної Республіки під тиском радянських військ перейшла за Збруч на територію Галичини. На той час, Головноуповноважений уряду УНР І.І. Огієнко змушений був покинути напівзруйнований війною Кам'янець-Подільський – це улюблене ним місто, знекровлену матеріально й духовно останню столицю так і не ствердженої у черговий раз на рідній землі української держави [92, с. 80].

За наполяганням чергового старшини зі штабу дійової Української армії І.І. Огієнко, швидко зібравши своїх дітей і дружину, у ніч з 15 на 16 листопада, пішки вирушив у далеку і невідому дорогу.

Пані міністрова, так поважно у Кам'янці називали дружину міністра І.І. Огієнка, надзвичайно інтелігентну, виховану та начитану Домініку Данилівну, була вже на восьмому місяці вагітності. Анатолію виповнилося лише десять, а Юрію – дев'ять років.

Майже на два роки (з листопада 1920 р. по вересень 1922 р.) старовинний польський Тарнув став місцем прихистку, як висловився сам учений, «бездомного й бездольного голодного емігранта, професора та ректора К-Подільського українського університету» [46, с. 172].

Про початковий період емігрантського життя І.І. Огієнка (1920-1925 рр.), котрий проходив переважно на землях етнічної України (після майже дворічного перебування в Тарнуві він перебрався до Винник і Львова, про що йтиметься нижче), у наявних наукових публікаціях щодо ученого практично нічого не сказано. Але все ж спробуємо хоча б фрагментарно його описати. У своїх листах він подав деякі подробиці: «Іграшками своєї долі я опинився, як утікач з України, в Тарнові. Причому з Кам'янця нічого абсолютно не узяв, тож опинився у Тарнові як Робінзон на острові...

Приїхати працювати у Львів я не в силі, бо на руках маю хвору жінку та трое дрібних дітей, а тому коштів хватає хіба на те, аби не померти від голоду» [46, с. 173].

По прибутті до Тарнува він облаштувався із сім'єю в готелі «Брістоль», де вже мешкали інші високопосадовці еміграційного українського уряду. Втім, готель той був тимчасовим помешканням. Через погіршення матеріальних умов довелося переїздити із сім'єю до поселення Поворозник, що знаходиться неподалік Криниці й звідти щодня доїжджати до Тарнува на роботу в Міністерство ісповідань [46, с. 174].

Однак на початку вересня 1922 р. І.І. Огієнко остаточно розірвав свої зв'язки з урядом УНР і вирішив покинути Тарнув. На противагу колегам, що мали намір їхати далі на Захід, він вирушив в протилежному напрямку – ближче до Києва [46, с. 175].

На думку дослідників, тому було дві причини. По-перш, він усе ж мав намір повернутися в Україну. Неодноразові листи до тодішнього ученого секретаря радянської Академії наук А. Кримського, документально підтверджують цей намір. По-друге, позиція І.І. Огієнка як міністра чимдалі розходилася з позицією Ради народних міністрів екзильного уряду УНР. Помітні розбіжності були ще наприкінці 1919 р., тоді, коли Директорія вела із польським урядом переговори стосовно остаточного погодження тексту «Варшавської декларації». Добре відомо, що міністр І.І. Огієнко тієї угоди не підписав та закликав до того усіх інших міністрів, критикуючи договір [92, с. 95-96].

Відтак, І.І. Огієнко вирішив остаточно припинити роботу в цьому уряді і зайняв позицію західноукраїнської інтелігенції, котра осуджувала цей уряд за те, що офіційно передав Польщі Західну Україну, саме тоді коли інтелігенція Західної України була у стані безкомпромісної боротьби з «польськими окупантами» [84, с. 460].

Такий крок дорого обійшовся І.І. Огієнкові в подальшому. Майже всі організації та установи, що були пізніше засновані екзильним урядом УНР у

Польщі, не просто неприхильно ставилися до українізаційної праці І.І. Огієнка в Польщі, а й часом стояли на перешкоді їй [25, с. 68].

20 вересня 1922 р. І.І. Огієнко із сім'єю опинився у Винниках біля Львова, де за сприяння свого приятеля В. Калиновича знімав помешкання в господаря М. Маркевича. Мав намір переїхати до Львова, влаштуватися там на викладацьку та наукову роботу [92, с. 97].

Завдяки підтримці небайдужих галичан удалося вивезти хвору дружину та дітей на літнє оздоровлення до Карпат. 22 квітня 1924 р. сім'я Огієнків покинула Винники й перебралася до Львова. Цього разу місцем прихистку стала квартира будинку на вулиці Ходорівській, 15. Винайняти її вдалося з допомогою митрополита А. Шептицького [92, с. 99].

Учений не припиняв наукової роботи. Найбільше його непокоїла доля полишених в Україні рукописів, архівів. 8 січня 1926 р., мріючи про повернення в Україну, він відважився написати тодішньому секретарю Академії наук радянської України А. Кримському [92, с. 100].

Але поради й допомоги І.І. Огієнко потребував не тільки у цьому. В першому листі до А. Кримського він подав розгорнуту програму власних наукових досліджень. Дуже сподівався автор листа, що його програма зможе зацікавити нову українську академію. А ще більше він надіявся повернутися в Україну.

Звертався І.І. Огієнко до найвищої інституції української науки згодом ще двічі. Але відповідь з Києва так і не надійшла [92, с. 101]. Та й не могла надійти. А. Кримський мовчав не випадково. Уже тоді в Україні починав розкручуватися маховик сталінських репресій. Не міг навіть здогадуватися учений, що у повністю сфабрикованій «Справі СВУ» знайшлося місце й для його «антирадянської» діяльності часів ректорства в Кам'янець-Подільському державному українському університеті: «За показанням члена «СВУ» Єфремова в Кам'янці-Подільському існувала філія «СВУ»... В м. Кам'янець-Подільську в 1918-1919 рр. увесь активний контрреволюційний

елемент згрупувався навколо Кам'янецького Українського Університету, ректором в якому був Огієнко» [42, с. 160].

Неважко здогадатися, що чекало на І.І. Огієнка, коли би він вернувся в Україну, повіривши у «щирість» обіцянок тодішніх керівників УСРР щодо створення належних умов праці для колишніх «прозрілих» емігрантів. Тоді І.І. Огієнко ще не знав, що дорога на Батьківщину йому закрита.

Не знаходячи виходу зі скрутного матеріального становища, він пристав на пропозицію Варшавського університету і підписав контракт на вільний найм на один рік на посаду професора церковнослов'янської мови теологічного факультету [46, с. 176].

Напередодні залишення Львова і переїзду до Варшави (травень 1926 р.) він написав листа В. Винниченкові. Ці два діячі в період Української революції не були в тісних дружніх стосунках. Але про прихильне ставлення Голови Генерального секретаріату Центральної Ради, першого Голови Директорії УНР В. Винниченка до І.І. Огієнка свідчить такий факт: у його щоденникових записах за грудень 1918 р., де надруковано орієнтовний список членів майбутнього уряду Директорії, в розділі «Освіта і культура» вписано прізвище І.І. Огієнка [3, с. 36-37]. Тобто, міністром освіти Уряду Директорії УНР учений став не без підтримки саме В. Винниченка. І ще одна цікава деталь: якщо на посади інших міністрів у списку – по два-три прізвища (для можливого обговорення), то навпроти позначки «міністр освіти» в щоденниковому записі стояло лише одне – Огієнко [92, с. 104].

1936 р. – перехідний момент до його 55-річчя – позначений був болем непоправної особистої втрати – смертю дружини Домініки Данилівни Огієнко. Ця подія різко вплинула не тільки на наукові чи видавничі наміри професора І.І. Огієнка, але і на його подальшу життєву долю. Адже ця мудра і скромна жінка невідступно протягом тридцяти років спільного життя крокувала поруч з чоловіком непростими житейськими дорогами, допомагаючи йому нести той тяжкий хрест на Голгофу [33, с. 238].

Протягом усіх неспокійно-мандрівних років, проведених із чоловіком, ця жінка перенесла немало страждань, принижень і втрат. Але найбільше їх випало на відпущені долею останні чотири роки. Хворіючи на невиліковну недугу, в березні 1934 р. вона відважилася на операцію, через півтора року – на другу. Але недуга перекинулася на хребет, прикувавши пані Домініку до ліжка на довгі сімнадцять місяців [33, с. 236].

За декілька днів до свого відходу у вічність Домініка Огієнко написала власною слабнучою рукою виношену біля серця, вистраждану за багато літ свою духівницю, яку вона назвала просто: «До мужа й дітей своїх – останнє слово». Це до неймовірності емоційно спресований, сильний, глибоко проникливий документ. Такий текст, безперечно, могла скласти лише духовно багата, мужня, національно свідома людина.

Про цей неповторний текст відомо в інтерпретації самого І.І. Огієнка. Незабаром по смерті дружини від оприлюднив у журналі «Наша Культура», «замість вінка надмогильного», не менш щемке слово про вірну подругу його всього життя, назвавши його «Раз добром налите серце», де окремими фрагментами процитував заповіт своєї дружини [33, с. 237].

Віднайдений дослідником М. Тимошиком оригінал Заповіту у архіві у Варшаві дав змогу доповнити цей текст останнім пунктом. Він вражає, спонукає думати і діяти. Принаймні тих, від кого залежить його виконання: «Муж чоловік часто просив мене, щоби, на випадок його смерті, поховати серед українців у Львові. Заповідаю це дітям своїм, додаючи до того і моє найбільше побажання – у разі можливості, перевезти тіло мого чоловіка й моє в Україну та поховати на рідному кладовищі у Брусиліві на Київщині» [92, с. 121].

Виглядає, що то була чи не найважча особиста драма, пережита І.І. Огієнком на еміграції. Очевидно, саме вона й визначила початок того шляху, що був пов'язаний з чернецтвом і служінням Богіві.

Початковий етап еміграційного життя, який проходив переважно на польських теренах, для І.І. Огієнка-Іларіона тривав майже 24 роки. Весь цей

період він все ж не полишав надії про повернення в Україну – і тоді, коли працював професором у Варшавському університеті, і особливо тоді, коли після переходу в чернецтво взявся розбудовувати українську православну церкву на окупованих німцями етнічних українських землях.

Розв'язка наступила несподівано. Влітку 1944 р., відступаючи, німці мало не усю працездатну українську Холмщину силою евакуювали. Мережа українських церковних парафій, з такими великими труднощами відновлювана усі ці роки митрополитом Іларіоном, була вщент розгромлена.

До Холма втікали з довколишніх містечок і сіл немало інтелігенції, священників. Всі ті втікачі ішли на Святу Данилову Гору по пораду й надію. І, незважаючи на постійні загрози зі сторони передусім польських підпільних бойовиків, митрополит Іларіон вирішив не полишати свою паству до кінця [92, с. 149].

16 липня 1944 р. він поїхав до Губешева на канонічну візитацію, де відслужив церковну службу у храмі, куди зібралося безліч українців. А 17 липня він повернувся до Холма. Але якраз саме у той день німецька влада прийняла рішення примусово евакуювати керівне духовенство української православної церкви, яка діяла на теренах Польщі. Митрополити Іларіон опинився разом у гірському словацькому містечку Штробське Плесо.

Для митрополита Іларіона та кількох членів його консисторії дорога та була тривалою в часі і небезпечною. До Штробського Пlesa вони прибули 9 серпня. Саме там, за випадкового збігу обставин, зустрів його А. Нестеренко, який пізніше занотував у своїх спогадах таке: «Митрополит Іларіон був дуже пригноблений останніми подіями. Він дуже жалував за своє своєю улюбленою Холмсько-Підляською єпархією, де він так багато поклав своєї творчої праці, і яку він не мав жодного наміру покидати, бо дев'ять десятих його духовенства постановили були позостатись з народом і ділитись з ним долею» [101, с. 211].

При цьому у Словаччині владика Іларіон здійснив навіть кілька невдалих спроб поновити там українські православні приходи. Проте його

життя перебувало в постійній напрузі. Адже, з одного боку, існувала реальна загроза потрапити під бомбардування, а з іншого боку – загроза бути розстріляним або виданим радянським військам. За спогадами того ж А. Нестеренка, словацька влада повідомила митрополита Іларіона про таку реальну небезпеку буквально за декілька годин до в'їзду їх у Словаччину [101, с. 211].

Вже вдруге, як і в 1920 р., він опинився в чужій і невідомій йому стороні, лише з однією валізою в руці й дітьми. Відтак перед І.І. Огієнком знову постало знайоме питання: як жити далі й до кого прихилитися? Єдина суттєва відмінність нової ситуації була у тому, що у 1920 р. вчорашньому ректору Кам'янець-Подільського університету ледве виповнилося 38, а тепер – більше ніж 60 літ.

Як і в 1920 р., черговий раз у його душу назавжди поселявся біль дуже болючої втрати. На цей раз, крім всього – величезний особистий архів. То був практично весь науковий доробок започаткованого у Польщі видавництва «Наша культура». Причому загинули уже готові до друку унікальні рукописи: «Історія українського друкарства» (томи другий – шостий), «Складня української мови» (томи четвертий – шостий), «Мова молдавських грамот XIV-XVII віків», «Історія української мови» (до цього рукопису було зібрано понад пів мільйона карток, виписок з найрізноманітніших стародруків).

Відомий український історик, літературознавець та громадсько-політичний діяч В. Дорошенко назвав загибель у Польщі значного наукового й творчого доробку І.І. Огієнка «величезною втратою для української культури» [68, с. 151-152].

Спасіння І.І. Огієнкові вбачалося у тому, щоби потрапити до американської чи англійської окупаційних зон. Відтак, 29 серпня він виїхав у Закопане. Містечко це маленьке, тож прибульців виявляли легко. Тому довго затримуватися там не довелося. З жовтня 1944 до 20 січня 1945 р. митрополит Іларіон продовжував свою скитальщину в Кракові. Потім він

опинився в Австрії, де у католицькому монастирі в містечку Герцогенбург (недалеко від Відня) знайшов собі на якийсь час притулок. Перебував він там з 20 січня до 2 квітня 1945 р. [68, с. 152].

А далі – воля випадку. В одній з німецькомовних газет митрополит Іларіон прочитав розповідь про притулок-шпиталь у швейцарському місті Лозанна, який забезпечував безкоштовне тимчасове перебування політичним емігрантам, у тім числі і зі Східної Європи.

2 квітня 1945 р. український учений і митрополит покинув монастир біля Відня і відправився в напрямку німецько-швейцарського кордону. Після дев'яти виснажливих та небезпечних для життя днів в дорозі, 11 квітня він опинився у містечку Фельдкірх – останньому населеному пункті Західної Німеччини і провів там майже три тижні в неспокійному очікуванні швейцарської візи.

Виїзд туди виявився доволі проблематичним. Тому тільки завдяки особистому зверненню до уряду Швейцарії впливового політика А. Келлера, котрий добре знав професора І.І. Огієнка по перекладу українською мовою Біблії, що здійснювався на замовлення Британського й Закордонного Біблійного Товариства, таку візу (як виняток і до того ж – тимчасову), було видано. І не лише І.І. Огієнку, а й кільком особам з його найближчого оточення [68, с. 153].

І.І. Огієнко ступив на швейцарську землю в межах першої прикордонної станції Шаанвальд, 30 квітня. Потім його доставили у розподільчий емігрантський табір Букс. Ну а вже звідти, за три дні, він одержав дозвіл на від'їзд через Цюрих і Берн до Лозанни. Відразу ж по прибуттю до Лозанни він більш ніж на два місяці потрапив спочатку до тамтешнього табору для переміщених осіб. Далі пощастило опинитися в лозаннському притулку «Бетань», про який незадовго до цього читав [92, с. 154].

Незважаючи на перераховані вище несприятливі обставини, до яких ще варто додати несподівану хворобу й тривале лікування в клініці «Ля Сурс»,

І.І. Огієнко невпинно працював. Творчих задумів було багато і він поспішав, знесилений хворобою, бодай частково реалізувати їх.

Проте і прохальні листи від різноманітних емігрантських організацій, і своє одиноке непевне становище у Швейцарії щодалі більше переконували митрополита Іларіона в необхідності виїхати із цієї країни. Туди, куди спрямовувалися основні еміграційні потоки по закінченні Другої світової війни – до Канади чи США. Власне, делікатно «проробляти» це питання він розпочав значно раніше – практично відразу після прибуття до Лозанни. Він активно розглядав можливості виїзду до США, Великобританії, Франції [92, с. 156-160].

Стан здоров'я митрополита Іларіона помітно погіршився ще в квітні 1945 р. У Лозанні його оглянув кваліфікований добре знаний уролог доктор Секретан й практично безплатно, бо при біженцеві Іларіонові ні майна, ні грошей практично не було, зголосився лікувати. Але вже через місяць він заявив, що будь-яке подальше лікування медпрепаратами недоцільне, потрібна лише операція.

8 серпня хірург Ніганс зробив у своїй клініці операцію. На жаль, вона теж не дала бажаного результату. Із перемінними наступами болю митрополит Іларіон протримався аж до грудня, коли знову доктор Секретан переконав його у необхідності негайної повторної операції [92, с. 161].

Відтак, 12 грудня митрополиту Іларіону було зроблено ще одну операцію, а через тиждень – 19 грудня – вже третю. Після того – сім довгих тижнів, протягом яких знесилений організм боровся зі смертю в клініці, а після цього ще якийсь час – у притулку «Бетань» [92, с. 164].

Та волею долі судилося І.І. Огієнку (митрополитові Іларіону) вийти і з тієї безнадії. Пізніше, вже будучи в Канаді, згадуючи ті важкі дні свого життя у власній проповіді до духовенства і всіх вірних у храмі Святої Покрови, що у Вінніпезі, він підкреслив: «Господь змилювався наді мною, у недугах згорілому й підняв мене, до смерті приреченого, щоб я невсипущою працею

для своєї Церкви і свого Народу загладив свій та Ваш, мої Всечесні Отці, великий непростенний гріх: опущення рідної пастви» [16, с. 20].

З другої половини 1946 р. здоров'я митрополита Іларіона помітно пішло на поправку. Він значно більше часу міг віддавати творчій роботі. За короткий час зумів створити немало нових праць. Вони були як наукового характеру зі сфери історії та мовознавства, так і художніми творами. Серед них ключові – «Українська церква в часи руїни», «Українська літературна мова», а також поеми «Туми» й «Легенди світу».

День 18 травня був для митрополита Іларіона по-справжньому сонячним і чи не найрадіснішим за останні кільканадцять місяців його життя. Пошта принесла йому листа з канадським штемпелем. Лист той незабаром круто змінить його подальшу долю, адже в ньому знаходився давно очікуваний Affidavit – запрошення на переїзд до Канади. Надіслала його православна громада собору Святої Покрови з Вінніпега і за її дорученням звернення до владики підписали голова громади Г. Блок і секретар Г. Карпинський [68, с. 168].

Із змісту цього листа зрозуміло, що діяльність І.І. Огієнка і як державотворця, і як вченого, та і як релігійного діяча була дуже добре відома не лише у Європі, а й на більш далекому американському континенті. Знаючи про його широку й результативну наукову, редакторську й видавничу роботу, йому навіть давалася можливість вибору – між світською, культурною справою і справою релігійною [68, с. 169].

Якось несподівано на добре розв'язувалося питання і з облаштуванням дітей. Найстарший Анатолій одержав візу на постійне місце проживання до Бразилії. 10 листопада він зайшов до «Бетані» попрощатися з батьком перед далекою дорогою.

27 березня 1946 р. з приємною звісткою приїхала до нього Леся: вона збиралася заміж. Наречений її – українець за походженням К. Біда, мав докторський ступінь і працював у Бернському університеті. Вінчання Лесі з Костянтином відбулося дещо пізніше – 10 травня в одній з православних

церков Берна. Вінчав їх український священник Г. Метюк, а за свідків були добрі приятелі Василь та Клава Курильці [68, с. 169].

Кінець 1946 р. і весь наступний період аж до літа 1947 р. пройшов у напруженій праці, в передчутті великих змін у своєму житті. 28 липня прийшло з Берна офіційне повідомлення, що йому дозволено в'їзд до Канади.

В останній день перебування митрополита на швейцарській землі в невеличкому приміщенні, яке винаймав створений Іларіоном Український допомоговий комітет у Женеві, зібралася нечисленна українська громада Женеві і Лозанни, аби провести в далеку й незнану дорогу свого духовного сповідника. Останнє звернення митрополита Іларіона до своїх земляків у Швейцарії було коротким, але глибоко емоційним і зворушливим. Він закликав громаду зовсім не падати духом, а продовжувати свою працю на користь вигнанців з рідної землі, й пообіцяв зі свого боку різноманітну підтримку після облаштування за океаном. Дата полишення ним Лозанни, як і прощання назавжди із Швейцарією відома – 16 вересня 1947 р. [92, с. 170-171].

16 вересня 1947 р. літаком швейцарських авіаліній за маршрутом «Женева – Нью-Йорк» митрополит Іларіон відбув у далеку дорогу до незнаної йому Канади. Замість запланованого прибуття до Вінніпега (через Торонто) 18 вересня ввечері літак через вкрай зіпсовану погоду приземлився в аеропорту цієї своєрідної столиці українців у Канаді о третій годині ночі наступного дня.

Яким же було збентеження і приємне подивування незвичного подорожувальника, коли він довідався від панів Андрусак, Карпінського та Статникової, які зустрічали його біля літака, що православна громада собору Св. Покрови чи не в повному складі весь цей час чекає на нього в храмі.

Про перші хвилини давно очікуваного прибульця з Європи на канадській землі і перші зустрічі його із земляками залишила свій щирий спогад безпосередній свідок тих подій Г. Статникова. В її замітці «Як ми зустрічали митрополита Іларіона», вміщеній в одному із чисел часопису

«Слово Істини», написано: «Владика безмірно втомлений, але, довідавшись від нас, що люди не дивлячись на такий пізній час, дожидають, дістав з портфелю Епірахиля й Хреста, сказав, що їде до Собору, де з усіма присутніми принесе подяку Всевишньому за щасливе прибуття. Під'їздимо до Собору, година 3.30 ночі. Повне подвір'я людей, що радісно вітають Високопреосвященнішого Владика, свого Владика, який тихо входить до Собору» [87, с. 18-19].

Прибувши на канадську землю, І.І. Огієнко потрапив, нарешті, в довгоочікуване коло національно свідомих українців – дорогих і близьких йому людей, які вразили його своєю жертовністю, працелюбністю, талантом, твердістю духу і великою любов'ю до далекої матері-України. Для них і став він трудитися не покладаючи рук.

У цьому розділі згадаємо лише кілька важливих епізодів з життя І.І. Огієнка (митрополита Іларіона) у Канаді. 20 жовтня 1950 р. виповнювалося десять літ, як на Святій Даниловій Горі в далекому Холмі в храмі Різдва Пречистої Діви Марії був хіротонізований професор І.І. Огієнко на єпископа Холмського і Підляського. Прихильники Іларіона вирішили використати таку подію для поширення правдивої інформації про життя й діяльність цієї особистості. Створений із цією метою ювілейний комітет підготував до друку спеціальне видання, авторами якого стали ті, хто в різні періоди тяжкого емігрантського життя працював з Огієнком-Іларіоном – А. Нестеренко, Л. Килимник, С. Парфанович, К. Костів, В. Сагайдаківський, С. Смерека, Г. Метюк, О. Хом'як, Г. Блок.

Видання під назвою «Людина праці. Десятиліття архіпастирської діяльності митрополита Іларіона» вийшло як спецвипуск «Слова Істини» (число 1-2 за листопад-грудень 1950 р.) й містило немало цінного й маловідомого матеріалу про ювілянта – нарис життя і творчості, докладний опис хіротонії в Холмі, огляд наукової і видавничої діяльності в Польщі та Швейцарії, роботу над перекладом Біблії. Серед опублікованих архівних

документів – лист-подяка Голови Директорії УНР С. Петлюри Міністрові ісповідань І.І. Огієнку.

Чергова недуга підкрадалася до митрополита Іларіона віддавна, але поступово. Ще пам'яталися всім хвилюючі урочистості на честь його 75-ліття, котре відзначалося 1958 р. З метою пошанування високоповажного ювіляра тоді було утворено Ювілейний комітет, результатом праці якого стала ошатно видана незабаром «Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона». У ній були вміщені привітання ювілярові, а також написаний А. Нестеренком нарис життя і творчості, інші наукові матеріали, надіслані на адресу комітету.

Членам же делегації від церкви, котрі прийшли привітати владика з ювілеєм та побажати довгих літ насиченої плідної праці в ім'я української справи й церкви, він добродушно сказав, що сам не пильнував в календарі зростаючого числа власних років, а лише пильнував, щоб зростала праця. Цією працею він і міряв завжди час свого життя. То ж і це побажання він прийняв лише як побажання якомога довше служити Богові й народові власною працею для Української церкви у Канаді, з котрою він злився в одне єдине ціле [68, с. 309].

Але у ті піднесені хвилини зовсім ніхто не міг підозрювати, що знову на його долю випадуть нові болі. Та цього разу вже фізичні. Власне, повторилося все так, як було це в далекій Лозанні 1945 р. Недуга нагадала про себе в березні 1961 р. Саме в ті урочисті Шевченківські дні, коли мало не вся українська Канада зібралася на парламентській площі столиці Манітоби, де урочисто відкривався пам'ятник Т. Шевченку, Іларіон не міг піднятися з ліжка.

Незадовго до цього побачила світ літературно-мовознавча монографія «Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови». Це стало наслідком багаторічної праці Іларіона, розпочатої ще в Кам'янці-Подільському. Результатом тієї праці були понад 200 тисяч карток, безповоротно втрачених в Україні й лише частково заново відновлених уже в Канаді.

Згодом хвороба на деякий час відступила й за щоденними клопатами та частими поїздками про неї якось не думалося. Чергова кількаденна візитація на початку липня до Калгарі, Роблина і хутора Петлюра давалася вже через силу. Далі митрополит Іларіон опинився у Вінніпезькому шпиталі, куди його терміново доставили 23 липня 1961 р. Операцію, яку треба було робити ще два-три роки тому, вирішили не відкладати. Сталося це 27 липня. Упродовж двох тижнів після операції стан погіршувався [68, с. 310].

Через місяць його виписали з лікарні і він ще якийсь час лікувався в домашніх умовах. Після цієї зтяжної хвороби він усе частіше почав задумуватися над наближенням кінця свого житейського шляху. Як і в Лозанні, найбільше непокоїла його доля того величезного й безцінного духовного скарбу, який ревно і невпинно створював і оберігав в усі часи і за долю якого він не переставав переживати до останніх хвилин свого життя [92, с. 311].

Рівно через п'ять років, у березні 1966 р., цю людину в черговий раз звалила тяжка недуга. І цього разу така, з якою він вже не міг справитися до останніх днів свого життя [92, с. 315].

Остання недуга припала на ювілейну дату – 85-ліття від дня народження. Через хворобу ювіляра урочистості в січні не проводилися. Але напередодні світлого свята Великодня митрополит Іларіон зібрався із силами і в суботу 9 квітня відвідав усі православні українські церкви Вінніпега та вклонився виставленим і гарно прибраним Плащаницям. А ввечері він відвідав свій рідний собор Св. Покрови і освятив там паски. Відправив він у цьому соборі й уранішню урочисту Службу Божу 10 квітня.

Через тиждень, коли служив Літургію в переповненому кафедральному соборі, мало хто з численних присутніх у храмі й помітив, з якими труднощами давалася митрополитові та служба. Стан здоров'я раптово погіршився вночі й о п'ятій ранку 18 квітня його було відправлено до шпиталю «Мізерікордія», а в середу 20 квітня – оперували.

Вже 11 липня Іларіон зміг відвідати оселю громад кафедри Пресвятої Тройці та собору Св. Покрови й виголосити там промову «Любімо свою православну церкву».

Консисторія Української греко-православної церкви у Канаді на своїй нараді 14-16 жовтня прийняла резолюцію «У справі ювілею 85-ліття митрополита Іларіона». Окремим пунктом цієї резолюції значилося: «Консисторія УГПЦ в Канаді, зібрана на своїх нарадах у Вінніпезі 14, 15 і 16 жовтня 1966 р. вітає Бл. Вл. Митрополита Іларіона й висловлює свою радість, що Господь зберігає Його для нашої Церкви і в цій мірі молить Бога, щоб повернув його до повного здоров'я» [100, с. 28].

Як і тоді, в Лозанні, відчуваючи особливо загострено свій прийдешній кінець, митрополит Іларіон окреслив спочатку в пам'яті, а потім виклав нерівними рядками на папері свій черговий Духовний заповіт. Як і в двох попередніх випадках, цей документ стосувався найголовнішого і найбільшого скарбу, який, незважаючи на неодноразові втрати (у Кам'янці-Подільському, Варшаві, Лозанні), упродовж усього свого необлаштованого життя він невпинно збирав і упорядковував – архів і бібліотеку [68, с. 317-318].

На 1967 р. припаао чи не найбільше публікацій митрополита Іларіона у «Вірі й Культурі». Лікуючись то в шпиталі, то в домашніх умовах він мав більше часу, як головний редактор, приділити своєму дітищу. Проте й для цього часопису в нього вичерпувалися сили. Остання, власноручно написана, записка митрополита Іларіона датована 24 березня 1968 р. [68, с. 325].

Останні довгі й виснажливі місяці свого земного життя, провів в незмінній домашній резиденції по вулиці Кафедральній, 101 Вінніпега та шпиталі, перебуваючи під постійним доглядом свого багаторічного і вірного секретаря І. Похильчука.

У суботу, 25 березня 1972 р., протопресвітер С. Герус, провів блаженнішому акт духовної сповіді та причастя. Через два дні його востаннє було перевезено до шпиталю «Мізерикордія». А 29 березня в 22

годині 15 хвилин, на поважному 91-му році життя, шанований ієрарх Української греко-православної церкви у Канаді навечно заснув. Сталося це на руках його синів Анатолія та Юрія і незмінного секретаря І. Похильчука. Але з огляду на настання Страсного тижня та приготувань до Великодня, похорони митрополита Іларіона спільним рішенням проводу православного канадського духовенства було перенесено аж на 12 квітня [68, с. 326].

На превеликий жаль, місце вічного спочинку І.І. Огієнка виявилось дуже далеко від рідного Києва. 12 квітня 1972 р. його тлінне навечно прийняла канадська земля. Відбулося це поблизу від Вінніпега, на цвинтарі «Глен Іден» у православної його секції Св. Воскресіння [92, с. 329].

Один вінніпезький кореспондент, також пройнятий духом цього моменту, стосовно похорону зауважив, що ще не бачив чогось, що могло б дорівнювати масштабам цієї величності [56, с. 71].

4 липня рішенням Конгресу українців Канади (КУК) митрополит Іларіон посмертно нагороджений найвищою нагородою світового українства – Шевченківською медаллю. В інформації центрального проводу КУК для преси повідомлялося, що цим підкреслені заслуги покійного Іларіона (в миру Івана Огієнка) як «міжнародно визнаного ученого-лінгвіста, перекладача Святого Письма на українську мову, вельми заслуженого на полі збереження чистоти української мови і культури співбудівничого Української держави, в якій він був міністром освіти». У неділю, 6 липня, у день інтронізації на першоієрарха УГПЦ в Канаді митрополита Андрія, відбулося велелюдне посвячення пам'ятника на могилі митрополита Іларіона на православної секції цвинтаря «Глен Іден» [92, с. 332].

Отже, І.І. Огієнко (митрополит Іларіон) народився у бідній селянській родині на Житомирщині. Рано втратив батька. Попри матеріальну скруту, 1896 р. закінчив початкову чотирирічну школу в Брусиліві. Далі вчився у Київській військово-фельдшерській школі. Працював у Київському військовому госпіталі у відділенні психічнохворих. У 1909 р. закінчив Київський університет Св. Володимира, працював у Київському

комерційному інституті. У 1911 р. І.І. Огієнко зарахований професорським стипендіатом історико-філологічного факультету Київського університету. У 1914 р. успішно склав усі екзамени на звання магістра, а 1915 р. почав викладати. Паралельно активно займався науковою і громадсько-політичною роботою.

Після участі у національно-визвольних змаганнях вихав до сусідньої Польщі (певний час жив на Львівщині), де продовжував працювати одночасно у кількох своїх улюблених напрямках. Овдовівши 1936 р., вирішив постригтися в чернецтво. Саме з того часу розпочалася його найбільш продуктивна праця на духовній ниві. Через війну, емігрував спершу до Швейцарії, а далі – до Канади, яка і стала для І.І. Огієнка (Іларіона) останнім прихистком.

РОЗДІЛ II. НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

Початок серйозної науково-педагогічної роботи І.І. Огієнка пов'язаний, насамперед, із Київським університетом. Але, у той же час, через родинні обставини він змушений був ще підробляти. Тимчасово влаштувався вчителем російської мови й літератури до гімназії М. Стельмашенка. Працював лектором на курсах вчителів початкових класів Радомишля, займався репетиторством та викладанням (сьома Київська гімназія Янковського).

У нього з'явилася нагода повернути борги малій Батьківщині – Брусилу, про який ніколи не забував. Так він почав збирати матеріали для своєї майбутньої книги з історії рідного краю. Низку нарисів з цієї теми надрукував у повітовій газеті «Радомышлянинь» [93, с. 41].

Перший допис на брусилівську тему у нього з'явився в петербурзькому часописі «Сельский вестник» «Местечко Брусилув. Как живут крестьяне» (1897 р.). Згодом, уже в студентські роки, І.І. Огієнко віднайшов час для опрацювання різноманітних архівних матеріалів, пов'язаних з історією свого краю. Так, один за одним народжувалися з-під його пера історичні нариси, котрі публікувалися у періодиці й виходили окремими виданнями. Цінні ці дослідження передусім тим, що повертали з небуття дуже цікаві епізоди з життя і діяльності провінційних освітніх, релігійних та добродійних закладів. Такі окремі книжечки, що друкувалися у Катеринославській друкарні губернського земства, започаткували, за ініціативою автора, дві цікаві бібліотечні серії – «Нариси культурного життя старої Малоросії» та «До історії шкіл у Малоросії».

Наміри продовжити написання історичних нарисів з історії міст рідного краю в І.І. Огієнка були, але через брак вільного часу реалізація задуму відкладалася. Більше зусиль у цей період він докладав до практичних освітніх і громадських справ своїх земляків [93, с. 41].

Не випадково вони обрали його почесним куратором початкової школи Брусилова, де він гаряче взявся за буденні щоденні клопоти: організовував

ремонт, збирав серед знайомих у Києві книги для поповнення бібліотеки, дарував туди немало власних книжок. Але як за головніший обов'язок для себе молодий вчений сприймав прохання мешканців Брусилова поклопотатися у Києві про відкриття вищого початкового училища. Адже то була і його давня мрія. Чимало урядових кабінетів йому довелося обходити, а перед тим необхідно було зібрати понад тисячу підписів жителів міста й округи на підтримку цього прохання, оформити десятки всіляких документів, допоки, врешті, не отримав на руки бажаного урядового дозволу. Далі він перебрав на себе і пошук коштів на викуп достойного приміщення і трьох десятин землі в місцевого діда О. Синельникова, а ще – пошук учителів на різні предмети, передусім української, німецької, англійської мов [93, с. 41, 43].

Початок жовтня 1916 р. в Брусиліві позначився дійсно великим святом. Адже на головному майдані містечка розпочався молебень. А вже після нього – велелюдне зібрання попрямувало у приміщення училища для його освячення та відкриття. І.І. Огієнка, як організатора й засновника цього закладу в житомирській глибинці, обрали почесним куратором.

У наступні роки, у нескінченному вирі різноманітних з'їздів, нарад, лекцій, виступів професор знаходив час для створення та видання для різних категорій населення україномовних підручників, посібників, наочного матеріалу. Адже на порядок денний поставала гостра потреба запровадження української мови в усі державні інституції, навчальні заклади, церкву й громадські організації.

І незважаючи на економічний розлад, політичну нестабільність, у Києві одна за одною виходили значними накладками (від десяти до ста тисяч) різні навчальні книги, автором котрих був І.І. Огієнко. Варто назвати деякі з цього довгого переліку: «Краткий курс украинского языка и правописания», «Вчімося рідної мови», «Наглядная таблица для изучения украинского правописания», «Рідна мова в українській школі», «Грамматика української мови» (у двох частинах), «Орфографічний словник. Порадник з української

мови», «Рідне писання. Основи українського правопису» (у двох частинах), «Таблиця до вивчення українського правопису» та інші. Всього ж протягом 1917-1918 рр. у київських видавництвах вийшли друком близько двадцяти великих і малих за обсягом навчальних підручників і посібників І.І. Огієнка, призначених для вивчення української мови всіма категоріями населення – від школярів і студентів до військових і державних урядовців [93, с. 54].

І тому не випадково саме І.І. Огієнкові (вже відомому вченому-українознавцеві, авторові цілої низки українознавчих підручників) перший міністр освіти нової української влади з часу постанови Центральної Ради І. Стешенко доручив копітку й відповідальну роботу щодо складання коротких правил українського правопису для шкільництва [93, с. 55].

Вже після смерті І. Стешенка у липні 1918 р. новий керівник освітнього міністерства М. Василенко питання вноормування української мови ставив дещо ширше: прийнято рішення про створення комісії міністерства освіти щодо вироблення нового статусу українських університетів, членом якої став І.І. Огієнко, а згодом, і правописної комісії, на яку покладалися обов'язки створити й подати на затвердження уряду новий український правопис. Закономірно, що напрацьовані раніше І.І. Огієнком матеріали під назвою «Правила українського правопису» лягли в базу роботи новоствореної комісії. У її складі були відомі українські науковці М. Грунський, Г. Голоскевич, А. Кримський, О. Курило, І. Огієнко (голова), Є. Тимченко – всього 30 осіб. Хоча й після тривалих дискусій та обговорень комісія все ж узгодила остаточний варіант правопису в тогочасній Українській Державі. Проте через непросту політичну ситуацію питання про затвердження нового правопису урядом відкладалося [93, с. 56].

Завершити справу із затвердженням нового українського правопису належало все ж І.І. Огієнку. Але вже не як голові правописної комісії, а вже як міністрові освіти Української Народної Республіки. Та про працю на цій важливій посаді трохи згодом.

Далі кар'єра І.І. Огієнка була тісно пов'язана з Кам'янцем-Подільським. Саме постановня вищого навчального закладу нового типу на західних теренах української держави й спонукало професора І.І. Огієнка тимчасово полишити Київ восени 1918 р. [77, с. 339].

Сталося це за таких обставин. 17 серпня 1918 р. уряд П. Скоропадського прийняв рішення про заснування ще одного українського державного університету – в Кам'янці-Подільському – і відрядив туди І.І. Огієнка для організації роботи, пов'язаної з відкриттям і становленням нового навчального закладу.

Розв'язавши низку організаційних справ (із пошуком приміщення, конкурсним відбором студентів, запрошенням перших викладачів), ректор взявся за підготовку свята урочистого відкриття цього воістину храму української науки. Він виходив передусім з того, що оскільки Кам'янець-Подільський університет – другий в молодій Українській Державі, після Київського, вищий навчальний заклад, то й відкриття його мусило зазвучати як важлива культурно-політична подія всеукраїнського значення [77, с. 339].

Рано-вранці 6 жовтня, в день відкриття університету, до залізничного вокзалу Кам'янця-Подільського прибув із Києва спеціальний урядовий потяг. Усі очікували виходу з вагона П. Скоропадського, який напередодні зголосився сам перерізати стрічку при вході до головного корпусу, але, очевидно, нагальні справи завадили гетьману зробити це. Проте через свого повноважного представника він передав спеціальну охоронну грамоту новоутвореному університету на західному прикордонні Української Держави. Серед численних виступів і привітань, за свідченням О. Пащенко, найемоційнішими були промови С. Русової (від Спілки українських жінок) і Л. Старицької-Черняхівської (від міністерства освіти) [77, с. 339].

В числі перших професорів університету було чимало тих, кого вдалося загітувати І.І. Огієнку з інших міст України, насамперед з Києва: В. Біднов, Л. Білецький, Д. Дорошенко, В. Самійленко, Є. Тимченко. Завдяки прекрасним організаторським здібностям ректорові вдалося за дуже

короткий час організувати повноцінне життя свого дітища. Зокрема, навчальний процес, наукову роботу і видавничу справу.

Як і в Києві, тут, у подільському краї, І.І. Огієнко спрямовував великі зусилля на те, аби саме університет став тим справжнім осередком відродження української мови й національної культури краю. Досить швидко там відкрилася українська гімназія для дорослих, постали курси українознавства [52, с. 292].

Окремо слід сказати про ще одну важливу справу, якою мало не щодня опікувався ректор. Ідеться про становлення університетської книгозбірні, без якої годі уявити підготовку висококласних спеціалістів. Початок цієї книгозбірні поклала власна київська бібліотека І.І. Огієнка, яку невдовзі після приїзду його до Кам'янця-Подільського доставив новопризначений завідувач бібліотекою університету І. Сливка. Цікава доля цієї людини – сільського вчителя з Брусилова, у початковій школі якого впродовж 1893-1896 рр. навчався грамоті майбутній вчений із світовим ім'ям і український державотворець І.І. Огієнко. У 50-літньому віці І. Сливка став студентом Київського університету і слухав лекції свого колишнього учня професора І.І. Огієнка. Згодом, ставши ректором, І.І. Огієнко не забув свого брусилівського вчителя, запросивши його до Кам'янця і доручивши переправити з Києва свій найдорожчий скарб – власну бібліотеку [52, с. 292].

Опісля, за дорученням ректора, до столиці був відряджений університетський скарбник Ю. Гудзій, який мав завдання поповнити фонди подарованими книгами з бібліотек київських навчальних закладів і книгарень, з якими мав попередню домовленість І.І. Огієнко. Завантажений майже по вінця вагон із книгами прибув до Кам'янця-Подільського в лютому 1919 р.

На заклик І.І. Огієнка дарували книги університетові немало мешканців Кам'янця-Подільського. Серед подарунків виявилось немало справді унікальних видань, про що нерідко й не знали їхні власники. З-поміж таких книг – примірник знаменитої Острозької Біблії 1581 р. видання. З відкриттям

при університеті богословського факультету сюди була передана унікальна бібліотека Кам'янець-Подільської духовної семінарії [52, с. 292].

Натиск більшовицьких військ весною 1919 р. змусив І.І. Огієнка тимчасово покинути Кам'янець-Подільський. Для нього почалися гіркі й принизливі поневіряння із сім'єю по чужих людях: Тернопіль, Станіслав, Бучач, Чортків, Борщів. Його дуже непокоїла доля полишеного напризволяще університету [52, с. 292].

Проте більшовизація вишу тривала недовго. На початку червня місто знову опинилося в руках Української Народної Республіки і вже 4 червня І.І. Огієнко знову зійшов на перон залізничного вокзалу Кам'янця. Було не лише відновлено богословський факультет, а й створено ще три нові – правничий, сільськогосподарський, природничий [93, с. 63].

Про ключову місію цього нового осередку українського відродження йшлося у Грамоті гетьмана України П. Скоропадського, підписаній напередодні його відкриття 22 жовтня 1918 р.: «Призначаючи Боже благословення на це огнище Народної Освіти, бажаємо, аби цей Університет, сприяючи найширшому відродженню нашої Національної культури, проявив усі творчі сили багатого духом і здібностями Українського Народу» [93, с. 66].

Університетська кар'єра І.І. Огієнка була перервана поразкою українських національно-визвольних змагань. Відтак, з переїздом до польської столиці у травні 1926 р. для українського вченого починалася нова сторінка його емігрантського життя [93, с. 105].

Завдяки своїй великій ерудиції, умінню жваво та дуже цікаво викладати матеріал український професор І.І. Огієнко швидко здобув авторитет в новому навчальному закладі, де незабаром став заступником декана богословського відділу [93, с. 106].

З-поміж інших вагомих громадських справ, яким приділяв особливо багато уваги після лекційних викладів професор І.І. Огієнко, стала організація роботи «Просвітницької комісії передсоборного зібрання»,

головою якої він був обраний наприкінці 1931 р. Так, на засіданні цієї комісії 1 грудня 1931 р. розглядалися такі питання про: підготовку псаломщиків, програму викладання Закону Божого в духовних семінаріях, інтернат на богословському факультеті, освітню й громадську діяльність духовенства.

У той же час він виступив з ініціативою створення у Польщі Православного музею церковної старовини. Зберігся рукопис положення про цей музей, написаний рукою І.І. Огієнка, головною метою діяльності якого мало стати збирання пам'яток церковної старовини – рукописів, стародруків, актів, метрик, а також пам'яток старовинного церковного мистецтва – образів, церковного посуду, хрестів, риз тощо [93, с. 107].

Проте 1932 р., з посиленням в Польщі антиукраїнської політики, уряд дав вказівку звільнити із професорської посади І.І. Огієнка без попередження. Як згодом з'ясувалося, «за спротив колонізації православних студентів» [93, с. 108].

Детальніше про причини цього звільнення залишив свідчення інженер А. Нестеренко, котрий саме в ту пору навчався у Варшаві й добре знав професора І.І. Огієнка: «Популярність професора серед українського студентства та його великий вплив на нього не подобались польському міністерству освіти. І до того ж те міністерство завжди недобре дивилося на його надзвичайно плідну діяльність на користь української церкви. Воно точно не могло не визнати у ньому чоловіка для Польщі небезпечного» [75, с. 54].

Окрема сторінка життєпису митрополита Іларіона на канадській землі пов'язана з Колегією Св. Андрія – неповторним навчальним закладом, в якому й сьогодні беруться закладені ним кращі традиції підготовки кадрів для українських православних парафій не лише Канади, а й усього світу. Саме на цій сторінці варто зупинитися детальніше.

Колегія відкрилася у Вінніпезі незадовго до приїзду Іларіона – 1 вересня 1946 р. Сам же задум заснувати власну духовну школу на зразок давньоукраїнських братських шкіл чи Острозької академії канадські українці

виношували ще з 1932 р. Але серед них не було тоді ні князів, ні гетьманів, ні багатих шляхтичів, хто б матеріально допоміг уможливити цей задум. Зате ставали на ноги свої національно свідомі фермери й робітники, бізнесмени й адвокати. Вони й виступили головними фундаторами цього навчального закладу.

Ще будучи в Європі й начувшись про цей заклад, митрополит Іларіон мріяв стати його викладачем. І ось, ставши предстоятелем церкви, він з ентузіазмом взявся за розширення Колегії Св. Андрія, оновлення і вдосконалення навчального процесу [93, с. 236].

1951 р. митрополит Іларіон став деканом богословського факультету. Найперше запровадив програму, яка була успішно апробована ним у 1930-х рр. на такому ж факультеті Варшавського університету, коли він був там професором. До спеціальних предметів додалася низка українознавчих дисциплін. І взагалі у виховному процесі помітно робився наголос на українській ідеології, традиціях давньоукраїнської духовної освіти. Певною мірою це пояснювалося тим, що на богословські курси щоразу більше записувалося новоприбулої молоді з Європи. Сам же митрополит викладав у Колегії кілька курсів. З-поміж них – «Історію Української церкви», «Церковне право», «Пастирське Богослов'я» [93, с. 236-237].

Із щорічним збільшенням набору слухачів і розширенням просвітницької та наукової діяльності старе приміщення Колегії виявилось замалим. Тому на Соборі церкви в 1960 р. постало питання про перенесення навчального закладу ближче до корпусів Манітобського університету, що віддавна діяв у Вінніпезі. Митрополит дивився наперед і мріяв у недалекому майбутньому повністю поєднати колегію із цим університетом, піднісши її юридичний статус до повнокровного університетського факультету чи інституту з правом здобувати там наукові ступені гуманітарного профілю. Для цього українці викупили в університетському містечку простору ділянку і за короткий проміжок часу спорудили там новий навчально-житловий комплекс для викладачів і студентів Колегії [93, с. 237].

Церемонія офіційного відкриття Колегії Св. Андрія у Вінніпезі на площі Манітобського університету, що відбувалася 4-5 липня 1964 р., стала подією всеканадського значення. І водночас це було свято всієї української спільноти у світі, бо спорудження цього комплексу силами канадських українців стало, з одного боку, гідним пам'ятником усім нашим землякам-емігрантам, а з іншого постійним нагадуванням нинішнім і майбутнім поколінням українців у діаспорах про їхнє коріння, витоки їх національного духу [76, с. 10].

На відкриття українськомовного навчального закладу у своєрідну столицю українців Канади – Вінніпег прибули високі урядовці – прем'єр провінції Манітоба Д. Роблін, президент Манітобського університету Г. Сандерсон, члени муніципальної ради, представники інших церковних конфесій [76, с. 10].

І.І. Огієнко (митрополит Іларіон) здійснив і видав упродовж свого життя близько п'ятдесяти перекладів різних богослужбових книг рідною мовою. Навіть зараз, такий обсяг роботи дійсно сприймається як справжній життєвий подвиг.

Але найбільшим його досягненням у цій справі є, безперечно, переклад зі старосєврейської мови Біблії. Над нею він працював понад тридцять років. І ще більше десяти літ пішло на те, щоб дочекатися появи її в світ у надрукованому вигляді.

Учений і міністр ісповідань глибоко усвідомлював необхідність перекладу на тогочасну українську мову повного тексту Біблії. Книга, котра серед усіх народів найбільше читалась, найбільше друкувалась й найактивніше розходилась, могла й повинна була би стати для українського народу не тільки засобом релігійного, а і мовного впливу на маси [32, с. 136].

Разом з тим, після трагічного кінця Української революції та переміщення уряду УНР до польського Тарнува ставало зрозумілим, що реалізувати ідею другого перекладу видання Біблії на еміграції без матеріальної допомоги якоїсь впливової закордонної організації буде зовсім

неможливо. Тому, знаючи історію взаємовідносин П. Куліша та І. Пулюя із Британським Біблійним товариством, міністр ісповідань І.І. Огієнко твердо вирішив без зволікань ввійти від імені уряду УНР в прямі офіційні стосунки з цією організацією [93, с. 249].

За якийсь час до Тарнува надійшла відповідь із Лондона. Але була вона не конкретною: у зв'язку з невизначеністю ситуації у Східній Європі розв'язання цього питання варто перенести. Звільнившись від праці в уряді УНР, професор І.І. Огієнко переїхав восени 1922 р. з Тарнува до Винник і, будучи практично без роботи, почав переклад Нового Заповіту. Новий переклад мав стати не простим наслідуванням усіх досі відомих попередніх спроб, а повністю новим за методикою та чітко опертим на оригінали.

У червні 1923 р. І.І. Огієнко одержав листа з Американської місії Біблійного товариства, а саме від її головного директора пастора В. Фетлера: «Високоповажний пане професоре Огієнко! В згоді з пропозицією, внесеною мені п. Д-ром М. Стаховським, дуже прошу вас прийняти на себе обов'язки щодо перекладу і виготовити до видання у світ текстів Св. Письма обох Завітів українською мовою – в славу Господа нашого Ісуса Христа та на просвіту, радість й відродження духом замученого великою долею Українського народу» [9, с. 227-228].

Такий лист не міг не окрилити безробітного українського професора. Хоча для цієї роботи терміни виставлялися досить жорсткі та практично нереальні (йшлося одразу про Старий і Новий Заповіти) – лише один рік – І.І. Огієнко 20 червня надіслав до Берліна свою згоду. Уже пізніше сам перекладач у спогадах зазначив, що це співробітництво припинилося за порадою його доброго приятеля доктора Стаховського, який невдовзі полишив службу в пастора і застеріг І.І. Огієнка не зв'язуватися з ним [9, с. 227-228].

Незважаючи на неочікувану зміну ситуації, І.І. Огієнко не припинив праці. Більше того, незабаром видав у Варшаві окремою брошурою свою «Методологію перекладу Святого Письма Богослужбових Книг на українську

мову». Ну а вже згодом – фундаментальне дослідження про відомих просвітителів Кирила і Мефодія [93, с. 250].

Перші переговори з представником Біблійного товариства А. Келлером щодо умов чи термінів перекладу Біблії відбулися у польській столиці наприкінці 1935 р. Після полагодження усіх формальностей 1 квітня 1936 р. І.І. Огієнко підписав договір на співробітництво з Британським Біблійним товариством. Відповідно з ним, повністю уся робота з перекладу Біблії мала завершитися через п'ять років. На розгляд комісії перекладач зобов'язувався подавати рукописи частинами.

Оскільки Новий Заповіт, над яким перекладач почав працювати ще в 1920-х рр. для Американської місії, на час підписання угоди був вже практично завершеним, то через місяць рукописи були передані до Лондона. У 1937 р. розпочалося їх друкування. Значна частина замовлення – 5 тисяч примірників – навіть була розміщена у друкарні Наукового товариства ім. Шевченка в Львові. Також Новий Заповіт з Псалтирем великим накладом у 25 тисяч примірників вийшов з друку 1939 р. у Варшаві. А за три роки керівництво Біблійного товариства розмістило немале замовлення на 10 тисяч примірників Нового Заповіту та Псалтиря у перекладі І.І. Огієнка в Стокгольмі [93, с. 251].

Робота над перекладом Старого Заповіту тривала від 3 листопада 1936 р. аж до 1 липня 1940 р. Обрана була дуже копітка, складна, але однозначно правильна із наукової точки зору методологічна система перекладу зі староеврейської мови, у якій немало слів мають по кілька значень. Спершу початку робився дослівний єврейсько-український переклад, тобто перший рукопис, а вже після – переклад українською літературною мовою.

На жаль, зі смертю своєї дружини Домініки І.І. Огієнко втратив і свою незмінну, надійну й вірну помічницю, яка стільки років добровільно й самозречено перебирала на себе геть усю чорнову роботу із підготовки рукописів до друку. Та під час завершення своєї тривалої праці все ж у нього

з'явилися надійні помічники – передусім прекрасний гербеїст Х. Ротбарт та друкарки К. Чайківська і С. Сім'янцева [93, с. 253].

Першим сигналом тривоги був несподіваний приїзд наприкінці 1940 р. до Холма, до митрополичої резиденції Іларіона, пастора Енгольца. Він приніс із собою одержаний кілька місяців тому примірник рукопису Біблії для пересилання в Лондон. Тоді зробити цього не зміг і тепер просив перекладача заховати ті зшитки десь в безпечному місці у Холмі. Ба більше, єврей за національністю Енгольц і сам просив порятунку в митрополита. Оскільки, згідно зі вказівкою Гітлера нацисти дедалі активніше розгортали в зонах своєї окупації на східних теренах Європи полювання на євреїв [93, с. 254].

Ризикуючи бути викритим, митрополит Іларіон не зачинив своїх дверей перед цим чоловіком у ту тяжку для нього хвилину й переховував деякий час у себе вдома. Але не будучи певним в надійності збереження оригіналу та двох копій машинопису Біблії у Холмі, перекладач знайшов у Варшаві друкарку С. Сім'янцеву, передав їй один примірник з метою зробити ще один передрук і сховати його там, у варшавському помешканні друкарки.

Яким передбачливим і пророчим було те рішення. Адже величезна бібліотека та усе майно митрополита Іларіона в польській столиці безслідно пропало 1944 р. Втрачено й залишені рукописи у Холмі. Саме завдяки мужності та самовідданості справжньої відданої української патріотки С. Сім'янцевої як передрукований нею примірник, так і оригінал другого в нашій історії повного перекладу Біблії українською мовою було врятовано. Адже вона якимось дивом сама доставила цей вантаж – 20 товстелезних зшитків аж до Штробського Пlesa в Словаччину, де на той час перебував І.І. Огієнко.

Проте й на тому історія митарств машинописної Біблії ніяк не закінчилася. У зовсім нелегку дорогу до Швейцарії І.І. Огієнко узяв тільки перший примірник машинопису, а копії разом із допоміжними матеріалами, у тому числі й словники, він змушений був залишити в Сан-Пельтені неподалік Відня на збереження знайомому священнику. 4 квітня 1945 р. Сан-Пельтен

зайняли радянські війська, проте митрополит Іларіон довідався про це лише тоді, коли відважився на небезпечну операцію у Лозанні та вже написав свій прощальний заповіт. В ту пору він аж ніяк не сподівався, що залишені в Австрії рукописи не будуть знищені [93, с. 255].

Тривогу й розпач за збереження рукопису підсилювало й тривале, фактично п'ятирічне мовчання Лондона. Невдовзі після прибуття до Швейцарії він написав туди на ім'я представника українського уряду в екзилі В. Соловія. Зміст цього листа прояснює немало і щодо характеру стосунків Біблійного товариства з перекладачем, і щодо психологічного стану самого автора: «Я є офіційним перекладчиком Біблії на українську мову від Британського Біблійного товариства в Лондоні. Біблію я перекладав за контрактом з цим Товариством і за сім літ працю закінчив і праця моя при мені. Але мені Біблійне товариство не все заплатило, а я тепер опинився в тяжкому матеріальному стані. Сердечно прошу передати Товариству долученого листа й заступитися за мене» [93, с. 256].

Ймовірно, що переданий В. Соловієм лист митрополита Іларіона до офісу Біблійного товариства в Лондоні, а, можливо, і особиста бесіда з керівництвом, сприяла відновленню контактів обох сторін. У липні 1946 р. на лозаннську адресу митрополита Іларіона надійшла велика посилка із Стокгольма – 100 примірників друкованого там його «Нового Заповіту». За дорученням Лондонського Біблійного товариства цю посилку відправило йому Товариство поширення Євангелія в Росії. У листі-відповіді перекладач, назвавши одержане «каплею в морі», просив ще книг. Зважаючи на інтенсивне й широке листування Іларіона в ту пору, такої кількості примірників довгоочікуваної новинки, яку він радо розсилав в усі-усюди знайомим однодумцям, виявилось замало.

У вересні того ж року митрополит одержує зі Швеції ще одну посилку зі своїм «Новим Заповітом», цього разу – 500 примірників. Але радість перекладача була дочасною, бо одержати її на пошті без внесення чималої суми митних зборів він не зміг. Треба віддати належне толерантності й

чуйності керівництва Стокгольмського відділення Товариства поширення Євангелія в Росії, яке з розумінням поставилося до такого листа шанованого перекладача. На його ім'я в Лозанну незабаром було вислано 59 франків для покриття витрат при оформленні митного збору і ще 128 примірників «Нового Заповіту» [93, с. 256].

Наприкінці 1940-х рр. відновилися перервані воєнним лихоліттям та митарствами по Європі перемовини перекладача із лондонським замовником щодо подальшої долі рукопису. Переїзд до Канади уможливив активізувати розшуки, здавалося б, назавжди втрачених рукописів. У офіційному зверненні в Лондон до центрального офісу до Британського і Зарубіжного Біблійного товариства митрополит Іларіон повідомив про місцезнаходження тих матеріалів у Австрії, яких йому саме бракувало. І 1949 р. офіцери англійської армії зуміли віднайти всі Іларіонові рукописи у Сан-Пельтені й відправили у Лондон. А вже звідти дорогоцінний об'ємний пакунок було доставлено до Вінніпега.

Виявилось, що для оперативного його перегляду одночасно декількома членами Ревізійної комісії Біблійного товариства виникла нагальна потреба в ще одному машинописному передруці. Цю непросту роботу виконала впродовж 1952-1953 рр. донька самого митрополита Іларіона Леся Огієнко-Біда.

Але ще багато місяців тривалої та виснажливої роботи пішло для остаточного редагування та виправлення декількох тисяч сторінок рукопису. Відтак, 14 березня 1955 р. члени Ревізійної комісії відомі пастори В. Кузів і Л. Жабко-Потапович остаточно схвалили ретельно перевірений переклад Біблії до друку [93, с. 257].

З 28 березня по 10 червня того ж року рукопис частинами відсилався до Лондона. Втім лінотипні роботи відкладалися майже на рік – через затримку з виготовленням букв із наголосами. Доти лондонська друкарня «Вільм Кловес та сини», котрій було доручено здійснити друк нашої Біблії,

кириличних шрифтів не мала. Ще два роки пішло на перечитування першої, другої та третьої коректур.

Але після завершення виправлень в другій коректурі митрополит Іларіон, дуже знесилений хворобою, написав у жовтні 1958 р. у листі до пастора Л. Жабка-Потаповича, що в нього все готове – всі 1182 сторінки Біблії, що він сильно хоче бачити Біблію на своєму столі закінченою, адже здоров'я його все погіршується [93, с. 258]. І ще один щасливий день випав йому 12 червня 1962 р., коли врешті авіапоштою він одержав сигнальний примірник Біблії з лондонської друкарні.

Відтоді саме цей переклад І.І. Огієнка став взірцем для декількох пізніших перевидань. Це засвідчує, зокрема, й той факт, що митрополита Іларіона відзначено спеціальною медаллю королеви Англії Єлизавети II із нагоди коронації її величності 2 червня 1953 р., та обрання перекладача «почесним пожиттєвим членом» Біблійного товариства 5 грудня 1955 р. [9, с. 275-276].

Глибоко розуміючи, яким підмурівком національної і християнізаційної роботи серед українців за океаном може стати видавнича справа, митрополит Іларіон уже з перших днів переїзду до Канади прагнув відродити своє дітище – видавництво «Наша культура». При цьому його працю як автора й науковця-дослідника сильно стримувала відсутність на новому місці достатньої кількості джерельного матеріалу, який він мав і який безповоротно втратив у Варшаві, Холмі та й Швейцарії.

Прагнучи знайти спільників на новому місці свого перебування, а також бодай мінімальні кошти для видання книг, він заснував при соборі Св. Покрови, де служив настоятелем, спеціальний «Видавничий комітет», розробив його статут і опублікував у місячнику «Слово Істини».

Згідно із статутом Видавничий комітет при митрополитальному соборі у Вінніпезі «є установа благодійна, котра ставить собі завданням плекати й поширювати українську церковну культуру й ідеологію» [11, с. 31]. Цей комітет сам видавав й поширював такі видання: окремі книжки, місячник

«Слово Істини», бібліотеку «Слова Істини». До комітету могли прийматися дійсними членами особи української національності. Кожен член комітету вносив щомісяця регулярно не менше від одного долара. А видавничий фонд, котрий складався із членських внесків, був призначений винятково на видання нових книжок [11, с. 31].

За перший десятилітній період діяльності видавництва «Наша культура» (1947-1957 рр.) у ньому вийшло 29 написаних в Канаді творів митрополита Іларіона. Серед них, варто виділити ґрунтовні історичні монографії: «Поділ єдиної Христової церкви і перші спроби поєднання її», «Іконоборство», «Українська церква за Богдана Хмельницького. 1647-1657»), «Преподобний Іов Почаївський», «Українська церква за час Руїни. 1657-1687»). А також це і «Книга нашого буття на чужині» та перший том релігійно-філософських творів і низка інших цікавих видань, які читачам материкової України практично не відомі й досі.

Як і в Швейцарії, виникала нагальна потреба поширення цих видань і повернення, бодай часткового, вкладених у них коштів. У кількох архівних коробках архіву зосереджено колосальний адресар і листування з книжковими магазинами, численними громадськими, освітніми й науковими організаціями, редакціями газет і журналів, священниками, практично з усіх країн, де перебувало організоване українство, через які поширювалися ці твори [93, с. 268].

Книжки купувалися, але не так активно і не в таких кількостях, як уявлялося видавцеві й авторові. Та це не зупиняло його. Він продовжував писати й видавати свої твори, навіть якщо це вимагало чимдалі більшого вкладання в цю справу власних коштів [85, с. 11].

Окрім організації видання передусім власних книг митрополит Іларіон паралельно вирішив заснувати при видавництві «Наша культура» у Вінніпезі кілька періодичних друкованих органів на зразок тих, що виходили в Польщі.

Першою такою спробою став народний християнський місячник «Слово Істини», який регулярно виходив з листопада 1947 р. по жовтень

1951 р. Усіх випущено 48 номерів. Причому обсяг кожного номеру був стабільним – 32 сторінки, що становило один друкований аркуш, за виключенням першого, зведеного, спеціального випуску за 1950 р., присвяченого десятиліттю архіпастирської діяльності митрополита Іларіона [93, с. 272-273].

Журнал засновано при українському митрополитальному соборі Св. Покрови, громада якого зніціювала виклик свого нового духовного пастиря зі Швейцарії й забезпечила йому умови для розгортання своєї багатогранної релігійної, наукової, освітньої діяльності на канадській землі. Тому, природно, він став, у першу чергу, трибуною для поширення серед числа українського громадянства наукових та релігійних поглядів самого засновника.

Привертає увагу низка наукових статей митрополита Іларіона з історії Української православної церкви. Так, з 8-го по 25-те число друкувалася з продовженням його розвідка «Догматичний і канонічний стан Української церкви», серія публікацій рубрики «З життя Холмсько-Підляської єпархії в роках 1939-1944». Вміщувалися витинки з його фундаментальних праць, які пізніше виходили окремими книгами – «Князь Володимир прийняв православ'я, а не католицтво», «Старець Паїсій Величковський».

Знаходили тут своє місце й проповіді та послання митрополита Іларіона. З просвітницькою метою видавець стало вміщувати тут окремі витяги зі своїх попередніх наукових праць, скажімо, про початки українського друкарства, про витоки письма в Україні, про походження назви «Україна» та інше.

У матеріалах рубрики «Життя митрополитального собору у Вінніпезі» доносилися читачам інформація про різноманітні заходи, які проводилися при соборі. Це й довготривала в часі та результативна акція щодо опіки над українцями-скитальниками, розкиданими в усьому світі після Другої світової війни (збір і відправка посилок з продуктами та одягом, висилка запрошень для переселення до Канади), і відбудова собору, і вищі курси

українознавства, де викладалися такі предмети, як історія та географія України, українська мова та література, народне мистецтво, церковний та світський співи, танці [93, с. 273].

Поступово тематика часопису розширювалася. Ставала чи не провідною в кожному числі тема української мови, культури її вживання, необхідності дотримання українцями єдиного літературного правопису. З'явилася рубрика «Мова наших видань», подавалися уривки із «Словника української літературної мови», дослідження на цю тему Огієнка-Іларіона. Для прикладу, «Шевченко як творець української мови», «Мова творів Гулака-Артемівського». Не випадково з травневого числа 7(31) за 1950 р. до підзаголовка «Народний християнський місячник» додається фраза «духовної культури й рідної мови». А від липня 1951 р. «Слово Істини» стало просто «місячником духовної культури й рідної мови».

Часопис «Слово Істини» почав більше інформувати читачів про життя земляків у радянській Україні. Помітні, зокрема, публікації про стан церкви в Україні («Руйнування церков у Харкові», «Духівництво на засланні в Сибіру»), про умови праці радянських науковців («Аракчєєвщина в мовознавстві»), про русифікацію більшовицькою владою столиці України («Сучасний Київ»). Редакція постійно зверталася до читачів та видавництв присилати на рецензування нові книги, інформація про котрі систематично вміщувалася на сторінках часопису [93, с. 274].

Та усе ж «Слово Істини», незважаючи на неодноразові прагнення видавця урізноманітнити тематику матеріалів, залишався вузькопрофільним часописом, що мав чітко виражений релігієзнавчий напрям. Це суттєво звужувало читацьку аудиторію, не сприяло формуванню ширшого авторського активу. На жаль, нерідко зустрічаються номери, де на 70-80 відсотків від усього обсягу подавалися лише матеріали одного автора – митрополита Іларіона. Усе це й спонукало видавця до зміни профілю видання та вироблення його нової програми. В жовтні 1951 р. вийшов останній номер

«Слова Істини», на одній зі сторінок котрого було вміщено заклик до читачів почати читати новий часопис «Наша Культура».

Припинення «Слова Істини» й заснування нового науково-популярного місячника «Наша Культура» (назва така ж як і в Огієнкового видання у Варшаві), що припало на осінь 1951 р., було викликано й знаменною подією в житті видавця – обрання його у сан першоієрарха Української православної церкви в Канаді. Оскільки дана церква мала свій офіційний друкований орган – «Вісник», відпадала потреба в журналі, який, певною мірою, мав би дублювати тематику – висвітлення питань розвитку церкви. Натомість на часі було створення часопису, який би служив «сторожем нашої вікової християнської культури» і котрий могли би читати широкі українські маси в еміграції незалежно від релігійної орієнтації [93, с. 275].

У першому числі видання була заявлена редакційна програма. Вона включала наукові й науково-популярні статті зі всіх ділянок української духовної та матеріальної культури, а також короткі спомини з нашого недавнього минулого й критичні огляди наукових праць чи літературних новин [89, с. 5-6].

За канадський період (з листопада 1951 до жовтня 1953 р.) вийшло 23 випуски часопису. Його обсяг був приблизно такий же, як і «Слова Істини» – 40 двоколонних сторінок. В окремих числах з'являлося більше ілюстративного матеріалу. Але найголовніше – помітно урізноманітнілася тематика, розширилося коло авторів. Це настійно пропонували й постійні дописувачі нового видання [93, с. 277].

Серед постійних дописувачів були авторитетні в українському світі історики, літератори й мовознавці – С. Килимник, У. Самчук, О. Оглоблін, Н. Полонська-Василенко, А. Чайківський, Д. Чуб, Я. Рудницький. На сторінках часопису «Наша Культура» його канадського періоду можна віднайти багато невиданих ще і досі прекрасних творів цих та й інших авторів, або глибокий аналіз тогочасного літературного процесу, розповіді про маловідомі факти української історії, цінну епістолярію [93, с. 278].

У жовтні 1953 р. вийшло останнє число цього часопису, який заслуговує світлої й доброї сторінки в непростій історії української журналістики на еміграції. Закриваючи «Нашу Культуру», митрополит Іларіон не мав жодного наміру припиняти свою діяльність як редактора й видавця. Йшлося лише про дещо видозмінений тематичний напрям часопису, засади його видання й певну громадську чи наукову інституцію, яка б перебрала на себе ряд організаційних клопотів. Саме наприкінці 1953 р. в митрополита Іларіона виникла ідея заснування Українського наукового православного богословського товариства в Канаді, яке обов'язково мало б видавати свій часопис.

Так постав заснований митрополитом Іларіоном третій періодичний друкований орган у Канаді – щомісячник української богословської думки та культури «Віра й Культура». Перше число датується листопадом 1953 р. Тут оприлюднено й редакційну політику: підвищувати релігійну свідомість і культуру українського народу у Канаді. Ішлося передусім про публікацію матеріалів з всіх ділянок богословської науки та церковного життя. Однак залишалися програмними й провідні теми «Нашої Культури» [93, с. 279].

Від «Нашої Культури» новий часопис відрізнявся передусім збільшеним вдвічі обсягом – 80 сторінок, значно кращим поліграфічним виконанням: з початку 1954 р. друкувався на книжковому папері. Від січня того ж року він став друкованим органом Українського наукового богословського товариства й таким залишався до останніх днів свого виходу в грудні 1967 р. [93, с. 280].

Випуск «Віри й Культури» припинився на 162-му числі. Причина – зтяжна хвороба митрополита Іларіона. Незабаром, по смерті редактора, розпалося й саме Товариство. Втім, духовна конференція Української православної церкви у Канаді, яка відбулася у вересні 1972 р., на пропозицію доктора Ю. Мулика-Луцика відновила це Товариство. Ну а послідовники митрополита відновили і останнє його дітище журнал «Віра й Культура» [81, с. 118].

Безцінну частину канадської колекції І.І. Огієнка становлять твори. Зберігаючи в собі колосальний пізнавальний, виховний заряд, побудований на надзвичайно рідкісній джерельній базі, вона й досі залишається частково не залученою до науковою обігу. Умовно цей масив архівних матеріалів можна поділити на три частини. Перша – це рукописи наукового, науково-популярного характеру, викінчені автором і підготовлені до друку в машинописному варіанті. Друга – незакінчені рукописи такого ж характеру, здебільшого на стадії чорнового варіанта, або суцільні блоки підготовчого матеріалу до них. Третя – поетичні твори [93, с. 305].

Перша частина фонду митрополита Іларіона, яка до 2000 р. перебувала в його канадському архіві, вже повернена українському читачеві заходами спеціально створеної в Києві фундації «Запізніле вороття». Досі вийшов у світ 21 том не друківаних в Україні творів цього діяча. З другої частини колекції варто привернути увагу читача до таких назв. Науково-популярна історична розвідка «Українська жінка в повстанні Богдана Хмельницького», написана 1945 р. [93, с. 306].

З-поміж незакінчених творів у цих теках – «Характер українського народу» (1948 р.), бувальщина з емігрантського життя «Бунт» (1923 р.), драматичні поеми «Мазепа і Карл», «Смерть Виговського», «Сповідь гетьмана» (всі – 1960 р.) [93, с. 307].

Про обсяги цієї воістину подвижницької праці можна судити, прочитавши лише перший параграф першого розділу «Українська православна церква», який має назву «Вселенські та константинопольські патріархи». У цьому списку, починаючи від Андрія Первозванного – 368 імен із зазначенням термінів і дат перебування кожного на високому церковному престолі [93, с. 308].

Отже, початок науково-педагогічної діяльності І.І. Огієнка припав на роки Першої світової війни. Доводилося працювати у різних закладах, але головною установою у його житті тоді був Київський університет. Виконуючи місію уряду Української Держави, І.І. Огієнко із глибоким

знанням справи і надовго закладав підмурівок ще одного освітнього і наукового осередку, що покликаний був стабільно готувати для власної держави нових фахівців-патріотів – Кам'янець-Подільського університету. Далі було викладання в еміграції – у Польщі й Канаді.

У той же час одна за одною виходили друком його чисельні праці з мовознавства, української культури й історії. Проте із трьох періодів неймовірно активної наукової діяльності І.І. Огієнка (митрополита Іларіона) на чужині (польський, швейцарський, і канадський) саме останній був найтривалішим і найрезультативнішим.

РОЗДІЛ III. ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА КАР'ЄРА

Роки навчання І.І. Огієнка в Київському університеті у 1903-1909 рр. припали період піднесення українського національно-визвольного руху, який помітно вплинув і на «сильне пробудження українського національного почуття» І.І. Огієнка. Він почав писати українською мовою, серйозно задумувався щодо визначення свого місця в громадському русі.

Саме тоді почалася його активна громадська робота: співробітництво у київських виданнях «Громадська Думка», «Рада», де друкувалися його дописи, замітки й рецензії. Прилучався до праці в «Просвіті», щойно заснованому М. Грушевським у травні 1907 р. Українському науковому товаристві в Києві. А у редакції «Записок Українського наукового товариства в Києві» студент І.І. Огієнко виконував обов'язки коректора, перекладача й неофіційного редактора (томи I-VI). У 1907 р. у цьому виданні була надрукована одна з перших наукових розвідок молодого дослідника – «Огляд українського язикознавства», а також деякі перекладені ним українською мовою українознавчі студії М. Петрова, В. Перетца, А. Лободи, Г. Павлуцького. У 1908 р. він ближче познайомився і співпрацював з М. Грушевським, П. Житецьким, Б. Грінченком, С. і В. Масловими, А. Гудзієм. На думку дослідників, приблизно у той же час зав'язалося листування молодого І.І. Огієнка з авторитетним уже тоді, у науковому і літературному світі, І. Франком [92, с. 24]. Останній високо цінував перші наукові розвідки молодого І.І. Огієнка. Зокрема, у листі до М. Грушевського він так відгукнувся про «Огляд українського язикознавства», який було вміщено у першій книзі «Записок Наукового Товариства імені Шевченка» за 1907 р.: «Статті Огієнка дав я поки що половину (близько 50 сторінок скрипту); думаю, що на одну книжку «Записок...» вона буде занадто довга. Стаття загалом добра і старанно написана, та й язових поправок вийшло менше, як я зразу думав» [41, с. 330].

Окремо охарактеризуємо його активне співробітництво з київськими виданнями «Громадська Думка», «Рада». На цю сторінку студентського

життя варто звернути увагу, оскільки багато в чому вона стала визначальною в подальшому. Свій вибір студент (тоді другого курсу історико-філологічного факультету університету Св. Володимира) зупинив на «Громадській Думці» зовсім не випадково. Очевидно на нього вплинув В. Перетц, а також його побратими, тісні творчі взаємини з якими тільки-но починалися – Б. Грінченко, М. Грушевський, С. Єфремов, С. Русова, А. Кримський, В. Самійленко, Є. Тимченко [57, с. 194].

Від січня 1906 р. «Громадська Думка» почала виходити регулярно. Уже в перших січевих випусках на її шпальтах траплялися публікації репортера-початківця І.І. Огієнка, які на початку подавалися під псевдонімом Іван Рувька. Були то переважно невеликі замітки, що друкувалися під постійною рубрикою «Дописи. Повідомлення з місць». Логічно, що такі повідомлення для газети він подавав із Брусилова, куди навідувався до своєї самотньої матері на вихідні чи свята. Якраз під час зустрічей і розмов із земляками добре черпалися матеріали для журналістських замальовок [57, с. 195].

Показовою у цьому плані є перша публікація І.І. Огієнка в «Громадській Думці» в числі 17 від 20 січня з назвою «Містечко Брусилів». Ось фрагмент: «Містечко наше велике, селян у йому багацько, тисяч із шість, але доброї долі та доброго життя зовсім нема. Багацько є наболілих «вопросів» у наших селян, більше, ніж дірок на його обідраній хаті, або латок на його старенькій свиті... Та, як і скрізь, найважливішою потребою містечкових селян являється земля. Більша половина брусилівських селян землі не має» [92, с. 28].

Вже в цьому короткому уривку простежуються добрі творчі задатки журналіста-початківця. А у подальшому тематика таких дописів-повідомлень із Брусилова дедалі розширювалася. Наприклад, у числі від 6 лютого йшлося про те, як спраглому до читання брусилівському селянинові, місцева влада непомітно підсовувала «отруйні зерна», поширюючи селами безкоштовно антиукраїнську шовіністичну газету «Кіевлянин». А за тиждень, 13 лютого, газета розповіла вустами й пером свого молодого репортера про проблеми

лікування брусилівських селян: на 24 села волості – один фельдшер, постійне безгрошів'я, тому і лікувалися бідняки не таблетками чи мікстурами з аптек, а порадами знахарів чи ворожбитів. Ще через кілька чисел часопису, йшлося про наболілі проблеми тамтешніх кравців (кожушників) та шевців (чоботарів), про заборону місцевого поміщика Синельникова збирати селянам хмиз у лісі, про нестачу випасів для селянської худоби й про безжальне зрубання тим же поміщиком фруктових дерев [57, с. 196].

Серія ж аналітичних публікацій із Радомишльського й Сквирського повітів під заголовком «Забастовочний рух» була вже підписана справжнім іменем та прізвищем. Це був дійсно мужній вчинок студента-репортера, бо вже на початковому етапі навчання в університеті за ним утвердилася репутація «українофіла і сепаратиста». Статтями на болючу для українського громадянства тему (про масовий селянський страйк, який набирал все ширшого розмаху) І.І. Огієнко заявив про себе як зрілий журналіст і як людина з активною громадянською позицією. Це помітила редакційна колегія часопису. Його матеріали часто вміщувалися з того часу на перших шпальтах чи розворотах поряд із публікаціями таких метрів як С. Єфремов, Б. Грінченко, О. Маковей, Д. Дорошенко [67, с. 107].

Юному дописувачу все частіше доручали підготовку спеціальних матеріалів: інтерв'ю з депутатами Державної думи, своєрідне соціологічне дослідження щодо впливу українського друкованого слова на свідомість селян [57, с. 197].

Спадкоємцем цього часопису стала щоденна газета «Рада», дозволу на видання якої добився Б. Грінченко (він же й став її першим редактором). Вона почала виходити під орудою тієї ж редколегії та авторського активу, які творили «Громадську Думку». А перше число «Ради» побачило світ менше ніж через місяць після закриття попередниці – 15 вересня 1906 р. [92, с. 29].

І.І. Огієнко був у числі тих співробітників «Громадської Думки», хто активно взявся за створення нового україномовного друкованого органу. Відтак його співробітництво з «Радою» набуло не лише системного

характеру за періодичністю вміщуваних матеріалів, а й нової якості за жанровим діапазоном та проблематикою виступів [92, с. 30].

Публікації І.І. Огієнка у цій газеті можна умовно поділити на кілька груп: кореспонденції й замітки з місць про суспільно-політичні настрої на селі; есе та нариси про сучасне авторові українське село, матеріальне і духовне буття його мешканців; твори різних жанрів красного письменства; серія публікацій наукового характеру, спрямована на захист української мови [92, с. 31-34]. Публікувати часопис ставало все важче. Незабаром влада його теж закрила.

Варто зазначити, що брусилівчани і мешканці округи добре знали й щиро поважали І.І. Огієнка ще із студентських років за його добру вдачу і працьовитість. Так, впродовж цілого літа 1913 р., перебуваючи в матері на канікулах, він допомагав селянам будувати бетонні криниці, а під час наступних вакацій – зініціював серед місцевого селянства створення кредитно-ощадного товариства. Авторитету додало йому й відкриття училища [92, с. 43].

Згодом, з надією на прискорення формування нового, федеративного устрою колишньої російської імперії після лютневої революції 1917 р. земляки І.І. Огієнка мали намір висунути його своїм депутатом до майбутнього парламенту нового державного утворення і в одному з листів прохали на це згоди. Аргументи були переконливими: «Найбільш гідною кандидатурою в члени Установчих зборів від Брусилова та інших волостей є Ви, оскільки користуєтесь популярністю серед населення» [92, с. 44-45].

Але нам слід повернутися до університетського життя І.І. Огієнка. За століття існування Київського університету призначувана чужинською владою адміністрація та її прислужники завжди неприхильно відносилися до так званих викладачів-українофілів. А наприкінці 1912 р. в Києві вороги українства опублікували своєрідний донос на українство як явище. Йдеться про книгу С. Щоголева «Український рух, як сучасний етап південноруського сепаратизму». У ній вміщена, зокрема, й дуже влучна

характеристика молодому ученому: «п. Огієнко – патентований українець». Автор продовжував далі, що варто прочитати ряд статей І.І. Огієнка в «Раді» під недвозначним заголовком «Учімося рідної мови», аби «визнати в нього не тільки нахили, але й заповзятливість до українозоторської діяльності...» [65, с. 44].

Через війну, восени 1915 р. за наказом військового командування всі факультети університету Св. Володимира, окрім одного медичного, були евакуйовані вглиб Росії в Саратов. Це було зроблено з метою уникнення у тилу армії «студентської маси, яка легко піддається всілякій агітації» [65, с. 44].

Але рівно за рік евакуйована частина цього університету повернулася до Києва і у червоному корпусі відновився звичний навчальний процес. Приват-доцент І.І. Огієнко в тому семестрі розпочав читати новий курс «Історія східнослов'янського наголосу».

У спогадах колишнього студента історико-філологічного факультету, а пізніше, відомого літературознавця, професора В. Петрова, автора забороненої у нас раніше праці «Діячі української культури – жертви більшовицького терору» є надзвичайно цікаві свідчення про одну з таких лекцій, що красномовно характеризують І.І. Огієнка передусім як блискучого лектора: «З величезним ентузіазмом ми аплодували тоді новому доценту університета на ознаку щирого свого подиву та визнання. Поза сумнівом, зі всіх доцентських лекцій, виголошених в ті часи в університеті, це була найблискучіша. Вчений сховався з кафедри, як переможець, а декан тиснув йому руку. Студенти ж продовжували аплодувати» [37, с. 111-112].

Колишній університет, яким він формувався на основі статутів російських університетів і на основі яких була організована вся навчально-викладацька й наукова робота, практично перестав існувати у звичному для нього вигляді з початком лютневої революції в Росії 1917 р. [29, с. 45].

У ситуації, коли переважна більшість викладачів університету зайняла вичікувальну позицію, І.І. Огієнко відважився на рішучий громадянський

крок, який, безумовно, загрожував йому і втратою роботи, і реалізації подальших наукових намірів. Уже у квітні 1917 р. він одним з перших серед викладачів Київського університету перейшов на викладання українською мовою та фактично розпочав, без дозволу на то Вченої ради, читати абсолютно новий курс – «Історія української мови». Це починання підтримав професор І. Шаровольський. Однак така ініціатива зустріла шалений спротив значної частини викладачів цього повністю зрусифікованого навчального закладу [73, с. 386].

Як відповідь на спробу І.І. Огієнка та його однодумців українізувати навчальний процес, у липні 1917 р. за підписом ректора М. Цитовича до Тимчасового уряду відправлено документ із промовистою назвою «Протест Ради університету Св. Володимира проти насильницької українізації Південної Росії». у ньому з невластивою для професури політичною нетерпимістю та обуренням констатовалося, що «керівники українського руху прагнуть до цілковитої політичної відокремленості... Особливо характерним у цьому сенсі є прагнення запровадити «українську» мову як державну мову і мову викладання в Україні» [67, с. 110].

З таким зневажливим ставленням до української мови університетської вченої ради ніяк не міг погодитися й І.І. Огієнко. Продовжуючи принципово свої виклади перед студентами українською мовою, він активно залучав на свій бік однодумців з тим, аби добитися якщо не переважного, то бодай рівноправного функціонування рідної мови на перехідний період у стінах цього головного вищого навчального закладу України. На жаль, через нетвердість позиції Центральної Ради, що постала весною 1917 р., а згодом і через об'єктивну неможливість її внаслідок складних політичних і військових обставин впритул зайнятися освітніми проблемами, російськомовний статус університету Св. Володимира ще певний час був незмінний [73, с. 387].

Коли І.І. Огієнка було обрано членом Ради новоутвореного Центральною Радою міністерства освіти, він найперше виступив з

ініціативою про заснування Українського народного університету. Незабаром став у цьому університеті професором. Здається, що до свята урочистого відкриття цього навчального закладу найбільше готувався І.І. Огієнко. Адже йому, вже як професору кафедри української мови і, водночас, секретареві історико-філологічного факультету, було доручено оперативно розробити для читання в університеті нового курсу «Українська культура» і з тезами його виступити на урочистому зібранні, яке планувалося на початок жовтня 1917 р. Великим та щирим було прагнення автора розповісти у доступній формі багатьом мільйонам своїх співвітчизників про те, як український народ утворив багату й своєрідну культуру, свою мову, право на котру він виборював віками. 5 жовтня 1917 р. перед кількатисячною аудиторією він публічно виголосив академічну промову з цієї теми [94].

Промова справила на присутніх таке глибоке враження, що Генеральний секретар військових справ С. Петлюра наказав через свого старшину А. Чернявського забрати її текст для оперативного видання мільйонним тиражем із метою просвітницької роботи серед українських солдатів. Вона побачила світ того ж таки року в друкарні Центральної Ради під назвою «Українська культура» [94].

І все ж, працюючи в новому навчальному закладі, І.І. Огієнко не міг залишатися байдужим до долі червоноколонної альма-матері, яка, як і багато років після її відкриття у 1834 р., продовжувала виконувати згубну для українського народу русифікаторську політику, визначену царатом і успішно продовжувану Тимчасовим урядом пореволюційної Росії [94].

Великі надії нечисельна українськомовна професура Києва поклала на гетьмана П. Скоропадського, який почав по-своєму будувати Українську Державу після тимчасового відступу Центральної Ради наприкінці квітня 1918 р. І.І. Огієнко був у числі ініціаторів формування спеціальної депутації до гетьмана із клопотанням щодо необхідності українізувати Київський університет. Дану депутацію П. Скоропадський прийняв, але, на жаль, не прислухався до аргументів на користь такого рішення [40, с. 232]. Хоча,

заради справедливості варто зазначити, що П. Скоропадський вирішив запровадити альтернативний варіант – заснувати у Києві новий, український університет [40, с. 233]. Отож, урядом Гетьманату було прийнято рішення про реорганізацію з 1 липня 1918 р. Український народний університет, що через нестабільне фінансування ледь зводив кінці з кінцями, у Київський державний український університет [6, с. 1-2]. До наявних там трьох факультетів – фізико-математичного, правничого й історико-філологічного додався ще один – медичний. Було забезпечено його стабільне і достатнє фінансування. Ректором Університету уряд затвердив професора Ф. Сушицького, а професорами зголосилися перейти низка знаних у цій сфері особистостей, серед яких був І.І. Огієнко [65, с. 45].

І.І. Огієнка поступово захопив цей до неймовірності спресований у часі напружений, відповідальний, виснажливий, але такий співзвучний з його устремліннями і помислами робочий ритм, спрямований на утвердження в свідомості своїх співвітчизників ідей українського державотворення. З доповідями «Рідна мова в школі», «Найперші завдання української філології», «Відродження української церкви» він виступив на Другому всеукраїнському учительському з'їзді, з'їзді діячів вищої школи, інавгурації Української академії мистецтв, на Всеукраїнському церковному соборі. Його запрошували зробити лекційні огляди з української мови для урядовців Міністерства закордонних справ, на міністерських курсах для вчителів середніх і вищих початкових шкіл [67, с. 108].

7 листопада 1917 р. реалізувалася ініціатива слухачів Київських інструкторських курсів щодо утворення в Києві Української науково-педагогічної академії. «В Педагогічному музеї в присутності Генерального секретаря освіти відбулося урочисте відкриття Академії, до якої зразу вписалося понад 90 слухачів. Серед лекторів Академії були: Ол. Грушевський (історія), І. Огієнко (історія української мови), С. Русова (методика географії України), М. Старицька» [54, с. 400].

Усередині грудня 1918 р., після приходу до влади Директорії Української Народної Республіки, І.І. Огієнка запрошено на посаду міністра освіти. Із такою пропозицією до ректора від нової влади до Кам'янця-Подільського 25 грудня спеціально прибув Ф. Швець. Учений після тривалих вагань погодився на переїзд у Київ за умови, що ректорську посаду університету, становленню котрого він віддав так багато сил, залишить за собою.

4 січня 1919 року він прибув до Києва і вже наступного дня приступив до виконання обов'язків міністра. Міністерство освіти під орудою І.І. Огієнка працювало у Києві зовсім недовго – всього лише один місяць (до моменту вимушеної евакуації у Вінницю 28 січня). Проте за цей час було прийнято цілу низку важливих рішень, зокрема й щодо українізації навчального процесу по усій державі. Один з перших наказів нового міністра мав на меті звільнення з роботи багатьох міністерських чиновників, що чинили цьому процесу сильний спротив.

А вже після прийняття урядом Директорії в січні 1919 р. Закону про державну українську мову міністр І.І. Огієнко створив ще одну комісію для остаточного редагування та погодження розробленого напередодні правописного кодексу. Відтак 17 січня було затверджено цей кодекс для обов'язкового ужитку в усій Україні. Оперативними заходами уряду текст правопису вдалося віддрукувати масовими накладками й надіслати на місця. В історію української мови цей кодекс ввійшов як «Правописна система проф. І.І. Огієнка 1918-1919 рр.» [67, с. 110].

Ім'я І.І. Огієнка як міністра освіти Української Народної Республіки назавжди записане в історії становлення Національного музею України, якому 1999 р. виповнилося сто років. Адже саме завдяки наполегливості нового міністра багаторічна справа з організацією в Києві такого важливого культурного осередку, де були б зібрані й навічно збережені найцінніші духовні скарби України, нарешті зрушилася з місця.

Доповідна записка і проект Статуту Українського національного музею з кошторисом витрат, штатним розписом, необхідними письмовими обґрунтуваннями, підписані міністром І.І. Огієнком, були передані на розгляд чергового засідання Ради народних міністрів Директорії 15 січня 1919 р. На жаль, реалізувати цю справу до кінця І.І. Огієнкові не вдалося. До вимушеної евакуації з Києва уряду УНР залишалися лічені дні.

Неабиякі надії покладав новий міністр на створену велику раду міністра освіти, до якої увійшли провідні українські вчені і громадські діячі, зокрема Д. Багалій, А. Кримський, О. Левицький, Л. Лобода, М. Марковський, Ф. Музиченко, Г. Павлуцький, Ф. Сушицький і Є. Тимченко. Й цього разу задум до кінця не був здійснений.

Є ще одна пам'ятна і дуже хвилююча сторінка у київському періоді історії української революції, до котрої був безпосередньо причетний І.І. Огієнко. Йдеться про величний акт злуки ЗУНР та УНР в єдину соборну Українську державу, який відбувся 22 січня 1919 р. Головним уповноваженим Ради народних міністрів для організації та проведення даного заходу на Софійській площі столиці Директорія призначила саме І.І. Огієнка. А він, у свою чергу, доклав немало свого таланту та зусиль, аби свято це «віки згадували прийдешні покоління» [67, с. 111]. Напередодні цієї події, у понеділок 21 січня, Рада народних міністрів на внесення І.І. Огієнка ухвалила, а Директорія УНР затвердила закон, за яким вважати 22 січня державним святом в Україні на вічні часи [73, с. 269-270].

25 січня 1919 р. уряд УНР прийняв рішення про евакуацію з Києва і 2 лютого переїхав до Вінниці. Але внаслідок вимушеного відступу української армії незабаром усі урядові установи готувалися вже до другої евакуації. Цього разу – до Кам'янця-Подільського. Під час переїзду біля станції Балин зазнав катастрофи потяг, у якому їхали з Вінниці урядовці і де І.І. Огієнко дістав контузію. Але поранення було незначне і він незабаром приступив до виконання своїх службових обов'язків.

З переїздом уряду УНР до Кам'янця-Подільського робота міністерства освіти під орудою І.І.Огієнка була надзвичайно плідною. Одразу, один за одним за його підписами виходили із міністерства закони та розпорядження. Зокрема, про українізацію середніх шкіл та відкриття нових українських гімназій, стосовно підвищення платні вчителям народних шкіл і про обов'язкове загальне навчання, про допомогу українським освітнім видавництвам [67, с. 112].

У цій столиці УНР, яка опинилася практично на перехресті вогневих позицій воюючих сторін, чимдалі від кінця літа 1919 р. ставало жити й працювати надзвичайно важко. До страхітливих бід, які неминуче приносила війна (смерті й поранення, голод і мародерства) додавалася ще одна, невидима і підступна – епідемія тифу. В цих умовах поряд із розв'язанням нагальних освітянських проблем, І.І. Огієнко ініціював створення в Кам'янці-Подільському відділення Українського Червоного Хреста і з 20 червня 1919 р. практично став його головою [67, с. 115].

За безпосередньої участі професора оперативно було організовано роботу короткотермінових медичних курсів для сестер-жалібниць, санітарно-харчових пунктів для військових, створено кілька дитячих притулків, дешевих їдалень. У цих екстремальних умовах професор і міністр І.І. Огієнко вирішив звернутися безпосередньо до розуму й серця кожного кам'янчанина, кожного жителя краю із закликом про допомогу [67, с. 116].

Початок осені 1919 р. приніс І.І. Огієнкові нові клопоти й нові обов'язки. Рішенням Голови Директорії С.Петлюри з 15 вересня його призначено міністром культів [18, с. 3]. Незабаром на підставі подання нового міністра було прийнято закон про переіменування Міністерства культів на Міністерство ісповідань. На цій відповідальній посаді І.І. Огієнко перебував до 30 вересня 1922 р.

А це була чи не найдраматичніша доба українського державотворення, адже робота багатьох відповідальних урядовців, зважаючи на нестабільну політичну ситуацію, організовувалася практично «на колесах». До 13

листопада 1919 р. апарат Міністерства працював у Кам'янці-Подільському, з 23 листопада – у Волочиську і Тернополі, а з 8 грудня того ж року і до здачі своїх повноважень – у польському Тарнуві.

Пам'ятаючи про одну з помітних помилок Центральної Ради, новий міністр культур добре усвідомлював важливість залучення церкви на бік держави й повернення церкві втраченої автокефалії, що сталося незадовго після приєднання України до Росії. І тут йому надзвичайно знадобився досвід, набутий у Києві під час співробітництва із Церковною Радою і підготовки проведення Всеукраїнського церковного Собору [67, с. 116].

Коли ретельно проаналізувати накази і розпорядження Міністерства ісповідань, що виходили тієї пори за підписом міністра І.І. Огієнка, слід звернути увагу на глибоку толерантність, розважливість, послідовність та аргументованість цих документів.

Варто навести для прикладу фрагмент звернення новопризначеного міністра «До всіх Преосвященних Єпископів і Архієпископів на Україні», розісланого на місця 16 вересня 1919 р.

«Приступаючи до важкої й відповідальної праці, я першим обов'язком своїм вважаю звернутися до Вас за святим благословенням... Разом з тим, звертаюся до Вас зі щирим проханням допомогти мені в моїй важкій праці щодо упорядкування церковного життя на національних основах. Служба Божа за старим нашим звичаю має проводитися українською вимовою і Святе Євангеліє також хай читається українською мовою! І проповідь церковна нехай відбувається українською мовою пастві на користь та Богові на славу!..» [5, с. 2-3].

Для колегіального вирішення злободенних питань церковного життя при міністерстві створюється Рада міністра ісповідань, до якої увійшли вищі духовні особи і видатні церковні та громадські діячі. З-поміж них – протоієреї В. Липківський, Є. Сіцинський, священник М. Крамаренко, колишній прем'єр-міністр В. Чехівський, декан Богословського факультету

Кам'янець-Подільського університету професор В. Біднов, представник Кирило-Мефодіївського братства М. Мороз.

Одною з перших акцій нового міністра ісповідань став масовий збір на церковних парафіях добровільних пожертв для Українського Червоного Хреста. А вже наступним важливим кроком – спроба українізації церкви. Основоположний документ з цього питання датується 18 вересня. У ньому йдеться про запровадження у всіх духовних школах та інших духовних інституціях української держави одного правопису відповідно до закону від 1 січня 1919 р. про державну українську мову. А також про повну українізацію церковного діловодства [19, с. 1].

Наказ цей вийшов 20 вересня 1919 р. А через чотири дні в усі православні церкви України було надіслано підписаного міністром ісповідань документа, що стосувався відбудови української церкви. Це глибоко інтелігентне послання було віддруковано незабаром окремою листівкою масовим тиражем у друкарні Кам'янець-Подільського університету під заголовком «Відбудова української церкви» і поширено серед українського населення України. До послання додавалися своєрідні методичні поради щодо конкретних випадків заміни вимови текстів Святого Письма з церковнослов'янської чи російської мов українською [67, с. 117].

Зважаючи на брак необхідної літератури, міністр І.І. Огієнко звернувся з поданням до Ради народних міністрів про необхідність виділення додаткових коштів для видання українською мовою літератури для потреб церкви. На це подання уряд Директорії відреагував досить оперативно: 27 жовтня за підписом Голови Ради народних міністрів І. Мазепи виходить «Постанова про асигнування в розпорядження міністра ісповідань 4.000.000 гривень на видання Св. Письма, богослужбових і іншого духовного змісту книжок на українській мові» [38, с. 2-3].

У неймовірній, на межі людських можливостей, щоденній напрузі, коли здавалося, що сили покидають тіло, а надії на якесь просвітлення практично не залишалося ніякої, І.І. Огієнку довелося працювати не один

місяць. І кожен прожитий день такої напруги невблаганно наближав до трагічного дня кінця відновленої української держави. А з ним – і згасання Української революції і водночас початку особистої драми її мужніх і самовідданих творців.

У листопаді 1919 р., коли було однозначно зрозуміло, що Кам'янець-Подільський із дня-на-день опиниться в руках поляків чи більшовиків, Головний отаман Директорії С. Петлюра відважився на непросте рішення: Кам'янець-Подільський як тимчасовий центр УНР залишити й емігрувати.

На спільному засіданні Директорії і Ради народних міністрів 15 листопада, із рішучим запереченням проти запропонованого рішення виступив міністр І.І. Огієнко. Аргументи його були дуже емоційними і переконливими.

Але тоді було прийнято остаточне рішення, що увесь склад уряду відбуває на еміграцію, а на час влаштування українських державних інституцій за кордоном у місті залишається Головноуповноважений урядом. Ним призначався І.І. Огієнко. За це рішення всі члени Директорії і Ради народних міністрів проголосували одностайно [92, с. 79].

До листопада 1920 р. в Кам'янці-Подільському за безпосереднього керівництва І.І. Огієнка продовжували працювати українські державні установи, фабрика цінних паперів, банки, університет, училища, школи, виходила урядова газета, тривав процес відродження української церкви [92, с. 79].

Про ту дуже нележку і небезпечну для життя місію Головноуповноваженого Директорії залишив свідчення О. Доценко: «Наш Міністр Огієнко зробив велику послугу для України. Він поведився у Кам'янці з великим достоїнством, обороняючи українське громадянство від сусідських зазіхань, та все робив, керуючись лише інтересами нації» [55, с. 26].

Вже на схилі літ, у віці вісімдесяти п'яти років, глибоко усвідомлюючи значення Кам'янця-Подільського в історії визвольної боротьби українського

народу, І.І. Огієнко мав намір написати про цю добу ґрунтовне дослідження. Але за браком сил не вдалося йому це зробити – лише встиг зібрати й упорядкувати в одне ціле окремі публікації-спогади, що друкувалися 1936 р. в місячнику «Наша Культура», і додати хронологічну канву подій, відібрану з особистих архівних документів – записок, щоденників, урядового листування. Все це вийшло згодом вже в Канаді окремою книгою під назвою «Рятування України» [25].

А далі І.І. Огієнко мусив переїхати до польського Тарнува. З його прибуттям робота міністерства ісповідань УНР значно пожвавилася [67, с. 118]. Одним із найважливіших питань тоді стало утвердження автокефалії Української православної церкви – мрія, якою І.І. Огієнко жив ще з часів проведення організаційних заходів кінця 1917 р. щодо скликання Українського церковного собору щодо цього і прийняття закону урядом УНР від 1 січня 1919 р. про автокефалію національної церкви. Та зрушити з місця справу із проханням до патріарха Царгородського надати автокефалію Українській православній церкві йому вдалося вже у Тарнуві.

Зауважимо, що є два документи тієї пори. Перший, це текст листівки від початку 1921 р., адресованої до Найсвятішого Патріарха Царгородського, що був складений І.І. Огієнком та віддрукований українською та французькою мовами накладом 300 примірників. Другий – лист міністра ісповідань І.І. Огієнка до вселенського Патріарха. У результаті відповідних рішень Міністерства ісповідань, вказані листівки були розіслані всюди, де перебувало українське населення. Мета – збір підписів на підтримку прохання до патріарха [67, с. 118].

Сотнями і тисячами українці ставили свої підписи та надсилали ці листівки або до Царгорода, або до Міністерства ісповідань. Разом із цими листівками до Царгорода було надіслано за № 633 (20 квітня 1921 р.) і листа за підписом міністра І.І. Огієнка [67, с. 119].

Також, на подання Міністерства ісповідань український уряд прийняв рішення щодо формування окремої делегації до Царгорода. Вже навіть були

визначені й кандидатури –митрофорний протоієрей о. П. Пащевський та декан Богословського відділення Кам'янець-Подільського державного українського університету В. Біднов. Однак ця поїздка не відбулася. З однієї сторони, на заваді став брак коштів, а з іншої – не обрання патріархату УАПЦ, у зв'язку з передчасною смертю заступника патріарха митрополита Діонізія в Лондоні.

За короткий час І.І. Огієнкові вдалося розгорнути у Тарнуві дуже результативну видавничу діяльність, створити та скеровувати активну роботу видавництва «Українська Автокефальна Православна Церква» [67, с. 119].

Інша сторона його громадської діяльності – видавнича й редакторська робота. У деяких виданнях (особливо канадського періоду) І.І. Огієнко (митрополит Іларіон) часто сам виступав і автором більшості текстів часописів (нерідко там публікував й фрагменти своїх наукових праць), тому ми віднесли той матеріал до попереднього розділу нашої роботи. А тут мова далі йтиме про цей напрямок у польський і швейцарський періоди цієї праці І.І. Огієнка.

Будучи звільненим від викладання у Варшавському університеті, що сталося 1933 р. і залишившись практично без засобів для існування, професор І.І. Огієнко відважився започаткувати у Польщі українське по духу і мові друків видавництво з яскравою промовистою глибинною назвою «Наша культура» [75, с. 108].

У січні 1933 р. вийшов з друку перший випуск науково-популярного місячника, присвячений вивченню української мови – «Рідна Мова» [92, с. 109]. Одночасно працюючи над черговими випусками цього видання, з 1935 р. І.І. Огієнко приступив до організації видання науково-літературного місячника із такою ж назвою, як і видавництво – «Наша Культура» [75, с. 111].

Програма нового журналу передбачала систематичне висвітлення різних тематичних проблем науки й друк науково-популярних статей з усіх ділянок духовної та матеріальної культури; літературних творів прозаїків та

поетів; критичних оглядів наукових та літературних творів; бібліографічних оглядів газетно-журнальних книжок та книжкових новинок [75, с. 112].

За кілька років на сторінках часопису вийшли десятки статей, нарисів, розвідок зі всіх ділянок української духовної та матеріальної культури. Авторський актив, який склали авторитетні українознавці, був настільки великим, а обсяги матеріалу, котрий надсилався звідусіль – таким об'ємним, що можливості журналу виявилися вже замалими. Згодом виникла гостра потреба налагодження систематичного видання україномовних книг. До цього І.І. Огієнка спонукали обставини, котрі склалися із українським друкованим словом [20, с. 13]. Видавничий проект «Студії до української граматики» І.І. Огієнку вдалося сповна реалізувати у Варшаві, де вийшло десять окремих книжок [75, с. 113].

Видавав він цю бібліотечну серію разом з професором С. Смаль-Стоцьким. Найпершою з цього проекту була робота С. Смаль-Стоцького «Значення українських прикметників». А вже далі виходили книги професора І.І. Огієнка: «Історія церковнослов'янської мови» (у кількох книгах), «Мова молдавських грамот XIV-XVIII віків», «Українська літературна мова XVI ст. й Крехівський «Апостол» 1560 р», «Нариси з історії української мови».

У Варшаві І.І. Огієнко приступив до реалізації ще одної прекрасної ідеї, яка полягала у виданні кількох збірників під назвою «Визволення України». А для розширення кола читачів вони повинні були друкуватися трьома мовами – англійською, німецькою та українською. На меті видання мало ознайомлення читачів з історією, культурою і природними багатствами, а також визвольною боротьбою Великої України [75, с. 114].

З наближенням свого 55-річчя професор відчував у собі ще немало сил, енергії, прагнув зробити більше. Саме до цієї своєрідної ювілейної дати найближчі товариші й учні підготували своєму колезі й учителеві приємний сюрприз – на початку 1937 р. у Варшаві вийшов друком «Науковий збірник», що мав такий підзаголовок: «Професору, Доктору Івану Огієнку в тридцятьу

річницю його наукової і громадської діяльності – присвячують товариші та учні» [75, с. 115]. Цей збірник мав добротний вигляд як з поліграфічної точки зору (тут подано ряд рідкісних фотографій з життя І.І. Огієнка), так і за змістом (в ньому вміщено ряд цікавих розвідок про життєвий і наукових шлях ученого, з-поміж них – біографічна ретроспектива Г. Которовича з Варшави «Життя й діяльність проф. Івана Огієнка», розвідка Є. Грицака з Перемишля «Професор І. Огієнко як популяризатор мовознавства») [75, с. 115].

Далі був Холм. Разом із видавцем перемістився туди з Варшави і своєрідний український книговидавничий центр. Незабаром на Святій Даниловій Горі, в резиденції архієпископа Іларіона, на повну потужність запрацювала друкарня, яку власним коштом придбав учорашній професор і вчений [92, с. 182].

Спробуємо систематизувати видані окремими книгами з Холмської єпархіальної друкарні й без аналізу подати лише їхню кількість: Українськомовні переклади й упорядкування (молитовники, акафісти, літургії, молебні, поминальники) обсягом від 20 до 80 сторінок – 18 назв; власні проповіді – 13 назв; збірки релігійних поезій та науково-популярні видання – по сім назв. З останнього розділу найпримітнішим є двотомник «Українська церква».

До цього ще слід додати щоденну опіку над кількома періодичними друкованими органами, заснованими при єпархії митрополитом Іларіоном. Передусім це двотижневик «Український православний вісник», редактором якого було призначено В. Островського. Після заборони на шостому числі німецькою цензурою цього вісника незабаром на Святій Даниловій Горі засновано нове видання з дещо «нейтральнішою» назвою – «Звіdomлення Холмсько-Підляської єпархії» (редагував В. Кваслицький). Вийшло 60 чисел. Щотижнево виходив спеціальний інформаційний бюлетень (редактор С. Любарський) «Українська православна церква». 160 його випусків регулярно надсилалося до редакцій україномовних газет Європи й Америки,

інформуючи громадянство про життя й діяльність православної церкви. Побачили світ три випуски «Холмського календаря», в якому широко були представлені твори кращих українських письменників [92, с. 183].

І все ж можливості єпархіальної друкарні, незважаючи на її працю зранку до вечора, були обмеженими: тут технічно не забезпечувалося друкування книг більшого обсягу. Тому владика активно шукав співпраці з іншими українськими видавництвами. У вінніпезькому архіві зберігається чимале листування його з видавцем українських книжок у Празі Ю. Тищенком. Саме ця людина відважилася в розпал Другої світової війни взятися за видання фундаментального дослідження митрополита Іларіона «Українська церква» [92, с. 184].

Подальше листування цього видавця з автором дає підстави стверджувати, що і в умовах воєнної завірюхи добра українська книга знаходила свого читача, її повсюди купували. Більше того, видання такі приносили певний прибуток і видавцеві, і авторові. Переконає в цьому приклад «Української церкви», яка вийшла значним на той час накладом – 3000 примірників. Уже через десять місяців, у жовтні 1943 р., Ю. Тищенко вдоволено повідомляв автора, що наклад книги розпродано і можна було б її додрукувати, якщо буде одержано дозвіл з цензури. З усього накладу видавець надіслав до Холма 1000 примірників авторських. Інші ж – 1900 примірників – продавав по 6 марок за кожен [92, с. 184].

З одержаних 17 460 марок 20 відсотків належало, за умовами договору, повернути авторові як гонорар. Отже, митрополит Іларіон заробив за видання своєї книги 3 492 марки. То був обнадійливий початок взаємовигідного співробітництва. Видавець відразу ж домовився про видання наступних книг митрополита Іларіона – «Святої Гори Афон», «Української граматики», «На сторожі слова», а також на третього і четвертого томів «Української церкви», написання яких уже завершувалося. Однак на заваді реалізації цих намірів стала німецька цензура. Вона й раніше неприхильно ставилася до заповзятливої видавничої діяльності митрополита Іларіона [92, с. 185].

Будучи у Швейцарії, найголовнішою справою для себе на той час він вважав відновлення на швейцарських теренах роботи заснованого у польській столиці українського видавництва «Наша культура». Важливо було лише знайти спільників, натрапити на слід української друкарні в Женеві, заснованої ще 1876 р. Михайлом Драгомановим. На цей слід вказували десятки україномовних «громадівських» книг [43, с. 58-104].

Однак, незважаючи на наявність такого «українського книговидавничого сліду», пошук спільників і однодумців для відновлення українського видавництва в Огієнка затягнувся. На час прибуття до Лозанни зазначені франкомовні часописи, присвячені Україні, вже припинили своє існування. Не увінчалися успіхом і пошуки української друкарні в Женеві, куди він спеціально приїздив кілька разів [95, с. 8-9].

Втративши надію знайти в Лозанні чи Женеві бодай кількох меценатів з українським корінням, І.І. Огієнко відважився створити видавництво сам [95, с. 9].

Незважаючи на часті примхи долі, він ніколи не опускав руки (до глибокої старості пам'ятав і часто повторював материні слова: «Хто працює, той і має»). І з будь-якої, навіть, здавалося б, безнадійної ситуації, шукав вихід. Знайшов і цього разу, в Парижі, в особі українського патріота-емігранта П. Сомчинського. Саме ця людина перебрала на себе обов'язки адміністратора «Нашої культури» щодо організації друку українських книг, збору замовлень і налагодженню мережі їх поширення. Робота видавництва «Наша культура» була організована так: усю редакційно-видавничу роботу з рукописом (за автора, редактора, коректора) здійснював у Лозанні І.І. Огієнко. Вже виправлену коректуру він надсилав на паризьку адресу адміністрації видавництва. Далі тривав обмін коректурами, аж до останніх виправлень і отримання І.І. Огієнком сигнального примірника [95, с. 9].

Першою книжкою відновленого у Швейцарії видавництва «Наша культура» була «Легенди світу», автором якої був І.І. Огієнко. На титулі позначено місце і рік видання – Париж, 1946 р. Слідом за нею побачили світ

ще чотири твори цього автора – поеми «Марія Єгиптянка», «Туми», автобіографічна драма «На Голготі» та монографічна розвідка «Українська церква й наша культура». В рекламних повідомленнях заявлені були ще кілька назв Огієнкових праць, що мали вийти друком незабаром – «Українська літературна мова: правопис, основи літературної мови й словник», «Рід слів в українській мові, із словником», «Географічні назви в українській мові, з словником». Однак, очевидно, через брак коштів друкування цих та й інших книжок відкладалося [92, с. 188].

По приїзді до Швейцарії нова адреса українського митрополита Іларіона була повідомлена через пресу і до нього звідусіль стали приходити листи. Передусім від українських емігрантів – розкиданих війною по всіх європейських країнах, зневірених і знедолених земляків [92, с. 173].

А лист-звернення від групи емігрантів з проханням бодай чимось допомогти їхнім голодаючим дітям спонукав митрополита Іларіона зініціювати створення у Швейцарії під власного орудою Українського Допомогового комітету. Про це навіть повідомлялося в україномовній газеті «Новий Шлях», що виходила в Німеччині (№ 22 від 16 березня 1946 р.). На превеликий жаль, комітет цей так і не зумів приступити до своєї роботи, оскільки влада не затвердила його статуту і не зареєструвала його [92, с. 175].

По прибуттю до Канади найпершою і найголовнішою справою, взятися за яку митрополита Іларіона спонукав його моральний обов'язок стала допомога землякам у Європі: колишнім військовополоненим, біженцям українського походження, які опинилися в численних таборах Ді-Пі у Німеччині, Австрії, Італії [92, с. 200].

Тому колишній багатолітній європейський скитальник Іларіон-Огієнко й вирішив розворушити світову спільноту, привернути її увагу до цієї проблеми. Власне, і свою першу проповідь у соборі Св. Покрови 21 вересня він присвятив рятуванню українських скитальників [53, с. 6-7].

Автор звернення закликав усе українське населення не лише Канади, а й Америки повсюдно створювати спеціальні допомогові комітети в цій

справі, стати до опікунства кожного, хто не байдужий до чужої біди. Того ж дня у Вінніпезі під керівництвом митрополита Іларіона було створено «Митрополитальний комітет опіки над скитальцями», адресу якого було широко повідомлено як через україно-, так і англомовні друковані органи. Більше того, цілий ряд українськомовних газет Канади й Америки опублікували звернення митрополита Іларіона до української спільноти на своїх шпальтах [86, с. 17].

Практично всі щомісячні числа заснованого Іларіоном народного християнського місячника «Слово Істини», починаючи з листопада 1947 р., засвідчують, якого широкого розголосу набула незабаром ця акція. Десятки, сотні посилок із одягом, продуктами стали щодня відправлятися поштою через комітет на європейські адреси українських біженців, серед яких було чимало інтелігенції [92, с. 202].

Огієнко-Іларіон і в ту пору не переставав вірити, що настане час, коли Україна стане незалежною. Тоді їй потрібна їй буде саме інтелігенція. Саме з необхідності якнайшвидше порятувати «серце й мозок України» й виголосив він 11 січня 1948 р. в соборі Св. Покрови ще одну свою промову до віруючих. Промова ця, до речі, у повному викладі під назвою «Не можу мовчати!» була передана по державному радіо Канади, надрукована в ряді газет. «Ми, українці, не маємо багато творчої інтелігенції взагалі, і поневіряння її на скитальщині не проститься нам у нашому житті – воно незабаром жорстоко помститься на нас – говориться в цьому зверненні. – Я глибоко вірю – і вірю свою щоденно складаю до стіп Всевишнього при Його Святому Престолі, – я глибоко вірю, що незабаром повстане Україна, Україна вільна й соборна, яка потребуватиме в першу чергу своєї творчої інтелігенції – і де ми її візьмемо, коли не збережемо й тієї жмільки, що тепер страждає й гине на скитальщині» [15, с. 1].

Це був той рідкісний в історії української еміграції випадок, коли мовлене з глибини душі емоційне слово-заклик спонукало до конкретного діла, до об'єднання розбитого на партійки і групки, розсвареного через

амбітність окремих лідерів широкого загалу української людності в еміграції. Не приєднуючись і не симпатизуючи більше жодній з таких партій, митрополит Іларіон своїми щоденними діями закликав усіх земляків (як греко-католиків, так і православних) до любові, до братнього співжиття, бо, як любив підкреслювати, «тільки в одності наша правдива сила». В усіх його проповідях і посланнях цього періоду головним стрижнем є твердження про те, що «національно ми є один народ, одні у нас мрії, одні завдання, котрих ми ніколи не сповнимо, якщо будемо розбиті і розсварені» [15, с. 1].

Завдяки організованим митрополитом викликам вдалося врятувати з таборів Ді-Пі й сприяти переїзду до Канади десяткам відомих діячів української культури і науки. Серед них і колишні друзі, колеги митрополита Іларіона по спільній праці у Києві, Кам'янці-Подільському, Тарнуві – Л. Білецький, В. Дорошенко, П. Одарченко, С. Килимник, У. Самчук.

Паралельно з Канадою інший потік українських емігрантів спрямовувався на Аргентину. Переймаючись майбутнім і цих людей, душпастир віднаходить час і сміливість звернутися до самого Президента цієї країни [92, с. 209].

Короткий огляд діяльності митрополита Іларіона, спрямований на порятунок десятків тисяч розкиданих по Європі земляків-українців, вигнанців з рідної землі, таких, як і він сам, – то лише маленька часточка тих щоденних, щогодинних турбот, які він добровільно звалив на свої вже не молоді плечі відразу ж по переїзді до Канади.

Отже, серйозна громадська робота І.І. Огієнка розпочалася у часописах «Громадська думка» і «Рада». Впродовж 1917-1918 рр. він відіграв значну роль в українізації навчального процесу у вищих навчальних закладах та шкільництві. Особливо плідною громадська діяльність І.І. Огієнка (митрополита Іларіона) була в еміграції (як у Польщі, так і в Швейцарії чи Канаді). Головним чином, вона зводилася до видання українських часописів, книг, а також до допомоги українським емігрантам.

Як політичний діяч, у 1919 р. І.І. Огієнко працював міністром освіти УНР і ухвалив для шкільного вжитку правила українського правопису. Як прибічника автокефалії Української православної церкви його призначено міністром культів (перейменованого ісповідань) в УНР. Відтоді І.І. Огієнко причетний до всіх релігійних процесів, котрі відбувалися на теренах України (активну роботу на цій посаді продовжував навіть в еміграції). У листопаді 1919 р., після відбуття Директорії УНР із Кам'янця-Подільського, став Головноуповноваженим уряду.

РОЗДІЛ IV. ПРАЦЯ НА ДУХОВНІЙ НИВІ

У драматичний період українського державотворення авторитет І.І. Огієнка був високим не тільки серед науковців, освітян, працівників культурного середовища, а і серед національно свідомої частини українського духовенства. Саме за час його активної боротьби за українізацію університету Св. Володимира в Києві організувалася Церковна рада, метою діяльності котрої ставало гасло національної організації духовенства й орієнтації його на підтримку та реалізацію ідеї побудови української держави. Якраз на одному з таких засідань цієї Ради у грудні 1917 р. й виникла думка про доцільність створення при Церковній раді державного органу, який міг би взяти до рук справу Української церкви. Рада одноголосно ухвалила пропозицію про кандидатуру на цю посаду професора Київського університету І.І. Огієнка [7, с. 386]. Через декілька днів депутація церковних діячів записалася на прийом із цим питанням до Голови Центральної Ради М. Грушевського. Проте порозуміння не отримала. Таким чином, Собор Української Православної Церкви, який скликано незабаром у Києві 13 січня 1918 р. проходив практично без участі зі сторони держави.

Але на прохання організаторів Собору із доповіддю «Відродження Української церкви» поперед поважним духовенством виступив уже добре відомий 35-літній професор Київського університету І.І. Огієнко. Зауважимо, що у своєму викладі доповідач чітко наголошував саме на відродженні, а не на утворенні Української церкви. Вчений окреслив думку про необхідність не українізації, а саме дерусифікації церкви, тобто її «відмосковлення». Отже, йшлося про неканонічність приєднання Української церкви до Московського патріархату, про що сьогодні забувають деякі ревнителі російського православ'я в Україні [75, с. 53].

Після такого успішного виступу І.І. Огієнка обрали членом секції із підготовки до видання богослужбових книг українською мовою, що організувалася при постійно діючому робочому органі Церковного Собору.

Через багато років опісля, роздумуючи над причинами поразки визвольних змагань українського народу, І.І. Огієнко надзвичайно влучно написав: «Одною з головних причин, чому наша держава таки не змогла відразу втриматися на своїй рідній землі було те, що від початку Українська Революція рушила без своєї церкви, й не звернула на неї належної уваги... Власне, це було найбільшою недостачею Української національної Революції» [25, с. 6-7].

Деяких аспектів подальшої духовної діяльності ми торкалися, розглядаючи громадсько-політичну кар'єру І.І. Огієнка, адже певний період ці справи ним дуже тісно поєднувалися і їх важко відокремити від міністерських питань.

З початком Другої світової війни українське громадянство Польщі (де перебував тоді І.І. Огієнко) все активніше ставило перед вищим православним проводом питання про достойну заміну [75, с. 14-15].

При цьому, українське населення Польщі, як автохтонне, так і прийшло з великої хвилі еміграції, дуже симпатизувало І.І. Огієнкові. Його добре знали і як вченого, та як професора Варшавського університету, і пам'ятали як колишнього міністра ісповідань уряду УНР, чи як голову Церковної ради, котра виникла 1939 р. у Варшаві.

Не дивлячись на байдуже ставлення українських еміграційних політичних партій до церковного питання, саме ядро цієї Ради, продовжувало дуже активно добиватися остаточного рішення про автокефалію Української православної церкви, законодавчо підтвердженої урядом УНР 1 січня 1919 р. Більше того, ще в 1932 р. була спроба запропонувати кандидатуру професора І.І. Огієнка на єпископа Луцького [99, с. 15]. Але тоді від чернечого постригу І.І. Огієнко відмовився. А тепер же, після смерті дружини, він геть без вагань прийняв пропозицію від Церковної ради стати кандидатом на єпископа та очолити найбільшу православну єпархію у Польщі – Холмсько-Підляську.

Деякі надії щодо здобуття автокефалії Українській церкві додалися через те, що, з початком Другої світової війни німецька влада на захоплених

польських землях дозволяла відкриття народних українських шкіл. Обнадіяння було й через певні послаблення у церковному питанні. Так, у Холмі німці віддали українській громаді загарбаний поляками ще 1918 р. кафедральний собор та архієрейську палату на Святій Даниловій Горі [75, с. 122].

Бажаючи ближче познайомитися із паствою Холмського краю, професор І.І. Огієнко приїздив у вересні 1940 р. з Варшави до Холма й читав кілька лекцій щодо історії церкви. І якраз під час тих чисельних зустрічей з земляками в Холмсько-Підляській єпархії, після вивчення усіх тяжких обставин, у яких опинилася українська православна церква на польських землях із початком воєнних дій, і визріло в І.І. Огієнка кінцеве рішення дати згоду на цю пропозицію.

Проте перед собором єпископів Православної церкви в Польщі він поставив такі умови не чинити йому спротиву у відновленні на цій території традицій саме старої української церкви [75, с. 123]. Із цими пропозиціями, на диво, легко погодився митрополит Діонісій [75, с. 124]. Відтак, з мрією про повернення на Україну, якою весь цей час жив І.І. Огієнко, яка наснажувала, додавала сил, доводилося розставатися назавжди. Адже добровільно й цілком усвідомлено він ставав віднині І.І. Огієнком блаженнішим Іларіоном – смиренным Богомольцем за ліпшу долю українського народу [75, с. 124].

Духовне наречення і возведення в новий чернечий сан учорашнього професора, ректора і міністра І.І. Огієнка відбулося 9 жовтня 1940 р. – в день великого церковного свята Івана Богослова – в Яблочинському Свято-Онуфріївському монастирі. Як постриг, так і всі освячення зробив блаженніший Діонісій, що був митрополитом Православної церкви у генерал-губернаторстві Польщі. До слова, раніше цих двох діячів науки й церкви доля уже зводила разом в Варшавському університеті, коли Діонісій був на посаді декана богословського факультету, а професор І.І. Огієнко – його заступником.

Постриженому в ченці докторові І.І. Огієнку, на його прохання, було дано ім'я Іларіона. Таке церковне ім'я він обрав зовсім не випадково. Адже майже в той самий день 890 років тому, 1051 р., в Києві був обраний на митрополичий престол перший із синів свого народу пресвітер Іларіон. Саме на знак спадкоємності духовного подвигу нашого першого митрополита Київського – Іларіона, І.І. Огієнко й перебрав це ім'я, щиро мріючи, аби Господь поблагословив та допоміг йому хоча б здалека нагадати бодай тінь цього нашого, рідного митрополита, що звеличив ім'я Української церкви й свого українського народу [75, с. 125].

Акт наречення архімандрита Іларіона на єпископа Холмського та Підляського відбувся в Холмі на Святій Даниловій Горі в кафедральному соборі XIII ст. Прямий свідок тих подій А. Нестеренко залишився під великим враженням від тих урочистостей: «Вся Данилова Гора була тоді пишно прибрана та задекорована українськими жовто-блакитними прапорами і сотнями електричних ламп. Ввечері й вночі ті лампи ясно освітлювали всю Святу Данилову Гору. Але крім того у різних місцях цієї Гори були позставлені радіо гучномовці, тож службу Божу було чути і назовні собору» [75, с. 56].

Серед числа тих, що першими привітали і морально підтримали Іларіона у новій для нього ролі душпастиря занедбані і понівечені Холмсько-Підляської єпархії, був митрополит української греко-католицької церкви А. Шептицький. У листі до І.І. Огієнка, надісланого зі Львова 21 жовтня 1941 р., митрополит Андрей, зокрема, писав: «Після Вашої хіротонії я бажав переслати свої вітання й побажання, але ми були відірвані прірвою більшовицької границі. Після заняття Львова німецькою армією я знов схотів писати, та через кордон листи не можна було пересилати. Я Вашому преосвященству бажаю, щоб Ви у Холмщині, а, може, й в цілій Україні відновили віру Св. Володимира та митрополита Іларіона» [92, с. 128].

Відтоді між провідниками двох гілок українського православ'я зав'язалися тісні стосунки, відбувалося жваве листування. У листі-відповіді

митрополит Іларіон щиро поділився з своїм однодумцем болями й труднощами, котрі постали перед ним на початковому етапі його душпастирської місії [92, с. 129]. У цьому контексті варто наголосити на теплих, приятних стосунках обох митрополитів, які склалися в подальшому [12, с. 4]. Обидва ці діячі-державники й патріоти своєї Батьківщини, мали однакові погляди на можливості та потребу об'єднання своїх двох церков [92, с. 130].

Митрополит Іларіон весь час закликав як католиків, так і православних до повної братерської згоди, аби не надавати найменшого приводу для чергових провокацій. Зокрема, 5 листопада 1940 р. він звертався з посланням до священників своєї єпархії, щоб ніякої політичної роботи серед своїх віруючих не проводити, а займатися виключно церковними справами. І сам у цьому подавав приклад. Взяти хоча б його промову на III з'їзді деканів Холмсько-Підляської єпархії, котрий відбувся 10 липня 1942 р. Звернімо увагу на перелік головних питань доповіді, в якій підкреслено свідомо обминалися гострі політичні питання: соборність української церкви, служба своєму народові, служба церкві, служба пастирська, церковні братства, культурно-освітня служба, служба учительська, служба в школі, місійна служба, мова священника, як стати прикладом для рідних, самоосвіта духовенства, як стати добрими пастирями, ідеологія Української церкви [92, с. 130-131].

Однак з початком 1944 р. польський уряд зробив ще одну спробу знищення українського православ'я. Сьогодні нічим не можна виправити той справжній терор, котрий чинився озброєними польськими загонами проти звичайних українських віруючих. Так, лише впродовж двох тижнів березня 1944 р. в одному Губешівському повіті під час кривавого погрому загинуло більше двох тисяч православних. А за період від 1942 р. до 1944 р. на Холмщині було вбито у міжконфесійному конфлікті близько п'яти тисяч українців [92, с. 131].

Незважаючи на таку протидію, Іларіон не лише саможертвовно захищав інтереси віруючих українців, а й вибудовував свою власну концепцію щодо відродження Української церкви й поза межами своєї єпархії. Також, це стосувалося й відродження давньої традиції собороправності в українській церкві. Єпархіальний собор, що був скликаний у Холмі 21-23 жовтня 1941 р., він був першим не лише у Холмсько-Підляській єпархії, а й в цілій Україні.

На місцях збільшувалося число парафій, розпочато будівництво п'яти нових соборів. Іншим важливим предметом пильної уваги Іларіона стало також відновлення кафедрального собору й розчищення Данилової криниці та благоустрій святих Данилових печер. Щодо необхідності повернення Святій Даниловій Горі її початкового вигляду 31 травня 1942 р. він звернувся зі спеціальним пастирським листом до всіх людей доброї волі.

Є в цьому посланні такі хвилюючі для кожного, кому дорогий свій край, його історія, слова: «Свята Данилова Гора у стародавньому княжому місті Холмі – це є національна українська святиня, мила та дорога кожному українцеві тими великими історичними подіями, які тут відбувалися» [8, с. 27].

У цей час у Холмі розгорнулася значна українізаційна робота на теренах освіти і культури. За ініціативою архієпископа Іларіона створена єпархіальна Холмсько-Підляська бібліотека з музеєм при ній, де за короткий час було зібрано понад 40 тисяч томів книжок. Окремим листом владика звернувся до письменників, видавництв, широкого українського громадянства у цілій Європі присилати на адресу бібліотеки усі свої друковані праці, старі чи нові, дуплети з власної бібліотеки, або непотрібні книжки, журнали та часописи [8, с. 29].

Заходами душпастиря польських українців 1943 р. у Холмі було засновано вищу духовну школу, яка незабаром перетворилася на справжній науковий центр. До роботи в цей освітній осередок було залучено шість професорів, два кандидати богослов'я. Окремі предмети, з-поміж яких –

«Методологія наукової праці», «Сучасний церковнослов'янський правопис», читав архієпископ Іларіон. Започатковано й видавничу діяльність.

16 березня 1944 р. на Соборі єпископів Варшавської митрополії архієпископа Іларіона було висвячено на митрополита Холмського і Підляського [92, с. 133].

Серед значної кількості привітань і поздоровлень, одержаних із нагоди присвоєння цього високого церковного титулу, варто виділити лист колишнього гетьмана України П. Скоропадського, в якому – висока державницька оцінка зробленого колишнім державним діячем періоду УНР І.І. Огієнком. Процитуюмо невеликий витяг з цього листа: «Ваша праця на нашій найдалше на захід висуненій Холмській землі, що найбільше зазнала спустошення від ворожого натиску з заходу, дає добрі наслідки, бо вже тепер Холмщина може похвалитися підняттям рівня національної свідомості, яка дорівнює свідомості інших українських земель, чого ще кілька років тому не можна було сказати. Вашою працею Україна відзискала мало що не втрачену національно Холмщину» [92, с. 133].

Один із перших документів, підписаних Іларіоном у ранзі митрополита, датується 4 квітня 1944 р. Саме тоді, Іларіон виголосив глибоко стурбоване, емоційне й проникливе звернення щодо руйнування поляками православної церкви та нищення її провідників і українського населення на території Холмщини й Підляшшя, надавши в цьому документі вражаючі приклади жорстокості [92, с. 134].

А ось і ще фрагмент звернення митрополита Іларіона, але вже до світової громадськості: «Звертаюся до усіх людей доброї волі в світі. Почуйте мій стогін всі. Нас тут винищують лише за те, що ми міцно тримаємось Православної віри батьків своїх і що ми хочемо говорити своєю рідною мовою й хочемо навчати у рідній школі. Нам забороняють навіть називатися українцями» [92, с. 134].

Однак, наставала пора покидати Святу Данилову Гору та нещодавно обжиту митрополичу резиденцію. Пізніше, у Швейцарії, про трагедію

многостраждальної Холмщини І.І. Огієнко розповів у драматичній поемі на три дії «Невинна кров» [14, с. 31].

На останні дні перебування митрополита Іларіона у Холмі припав і вихід його останньої книги холмського періоду творчості із глибоко символічною назвою «Віра. Слово во врем'я люте». На звороті титулу зазначено місце видання – Холм, «Українська друкарня». Отож, таки вдалося йому після неодноразових наполегливих спроб добитися дозволу в німецьких властей відкрити на Святій Даниловій Горі, в своїй резиденції, своєрідну філію «Українського видавництва», яке ще перед війною містилося в Кракові [10, с. 5].

Пізніше, друкуючи у «Вірі й Культурі» спогади «Українська православна церква на Холмщині під німцями», І.І. Огієнко-Іларіон описав свої тривожні відчуття перед від'їздом з Холма: «По моїй тяжкій Голгофі у Холмсько-Підляській єпархії переді мною став вибір: неволя й насильна смерть під тираном-чужинцем або безспросвітна тулачка. За свою службу Богові й Народові на Холмській катедрі я втратив не тільки майно власне, але втратив і те, що я над усе любив і люблю: свій рідний край і свій рідний народ!» [13, с. 11].

В архіві митрополита Іларіона у Вінніпезі зберігся один промовистий документ, котрий засвідчує серйозні наміри цього діяча все ж реалізувати концепцію відродження Української автокефальної православної церкви та, можливо, навіть домогтися у ній ключових позицій. Мова йде про «Меморіал про майбутній устрій Української Православної Церкви» [92, с. 137].

Даний документ було остаточно схвалено та підписано 31 серпня 1941 р. Принципові його положення не могли не зацікавити не лише церковних і релігійних діячів та віруючих, а й національно свідоме українське громадянство. Тут ішлося не стільки про теоретичне підґрунтя ідеології української церкви, скільки про засади її відбудови і ствердження у майбутній відновленій українській державі. На думку автора «Меморіялу...»,

шанс для цього міг настати незабаром, по закінченні воєнних дій [92, с. 137-138].

Слід звернути увагу й на кілька витягів з «Меморіялу...», одним із головних співавторів якого був архієпископ Іларіон: «Мусимо виконати всенародній заповіт нашого великого митрополита Київського Петра Могили – Українська православна церква мусить, нарешті, стати Патріархією з Патріархом на чолі. Всі сусідні церкви – Московська, Румунська, Сербська, Болгарська – Патріархії, і тому вже наша церква не може бути залежною від них»; «Уважаємо за свій національний обов'язок голосно сказати усім, що український єпископат має складатися лише зі свідомих українців... Особи, що ревно служили москалям чи полякам, не можуть бути надалі в проводі Української церкви»; «З відновленням православної церкви в східних областях України мають відновитися усі церковні установи, які існували до 1917 року. Передусім, чоловічі й жіночі монастирі. Монастирі УПЦ мають закладатися не тільки на ідеях особистого спасіння. Але головно на ідеях жертвенної праці для спасіння всього народу, на великій ідеї нашого архієпископа Іларіона: «Служити народові – то служити Богові»; «А богослужбовою мовою церкви має бути жива українська літературна мова, чи мова староукраїнська (цебто церковно-слов'янська з українською вимовою її). Відправа церковнослов'янською мовою з російською вимовою недопустима. Мовою проповідей по всій Україні мусить бути мова українська» [92, с. 138].

Безумовно, на початковому етапі Другої світової війни І.І. Огієнко глибоко вірив у можливість постання України як самостійної держави в результаті воєнних дій на східних теренах Європи. Він уявляв Україну вільною як від німецької, так і від більшовицько-московської окупації. Йому, як і сотням, тисячам українських патріотів, невідомі були істинні наміри Гітлера та його оточення щодо післявоєнного поділу Європи. До того ж, план розбудови української церкви Іларіон розробляв саме в той момент, коли у

Львові, на його рідній українській землі, 30 червня 1941 р. ОУН під проводом С. Бандери проголосила створення Української держави [84, с. 473-474].

Після схвалення в Холмі «Меморіялу про майбутній устрій Української Православної Церкви» виникла необхідність ознайомлення з цим документом як широкі кола українського громадянства, передусім священників та віруючих, так і німецьку владу, без відома якої, звичайно ж, не можна було легально проводити будь-яку місійну роботу в межах своєї єпархії, не кажучи вже про зносини із сусідніми єпархіями чи релігійними діячами. В тексті «Меморіялу...» прямо вказувалася кандидатура архієпископа Іларіона як реального претендента на керівника церковної адміністрації на окупованих німцями українських землях.

А втім, ще напередодні прийняття «Меморіялу...» архієпископ Іларіон доручив отцю С. Смереці встановити зв'язки як з українськими організаціями в Берліні, так і німецьким урядом на предмет з'ясування церковної політики німецької влади в Україні взагалі та ставлення їх до питання автокефалії української церкви зокрема.

Згідно із першим письмовим звітом С. Смереки архієпископу Іларіону від 13 серпня 1941 р., 22 червня він виїхав до Берліна для зустрічі з П. Скоропадським та керівниками українських організацій. 19 серпня С. Смерека разом з В. Маркевичем та Є. Борщевським зустрічалися в Кракові з високим чиновником генерал-губернаторства Герботом і вручили йому текст «Меморіялу...», а через три дні – в Берліні із П. Скоропадським. На цій зустрічі йшлося про необхідність створення при міністерстві закордонних справ екзильного українського уряду спеціального відділу щодо церковних справ. Як зазначається у звіті С. Смереки, колишній український гетьман радив архієпископу Іларіону проводити роботу щодо відновлення УАПЦ на окупованих німцями територіях обережно, жодним чином не втручаючись у політику [71, с. 200].

В середині жовтня і 21 листопада того ж року посланцеві Іларіона вдалося викласти суть церковних домагань українців під час зустрічі з

керівником відділу церковних справ генерал-губернаторства у Кракові Г. Відденеом. Із звітів С. Смереки про ці дві зустрічі, надісланих архієпископу Іларіону до Холма 25 жовтня, 19 і 21 листопада, стало зрозумілим, що в Міністерстві окупованих територій Сходу на посаду керівника адміністрації православної церкви в Райхскомісаріаті «Україна» нібито розглядалися дві кандидатури – єпископа Луцької єпархії Полікарпа (цю кандидатуру підтримував митрополит Православної церкви Польщі Діонісій) та архієпископа Іларіона (клопотання українських організацій Холмаської єпархії) і що нібито в Берліні більше схильні до затвердження Іларіона. Більше того, в Міністерстві окупованих територій Сходу в Берліні С. Смереку, згідно з його звітами, було поінформовано, що незабаром архієпископа Іларіона мають запросити на зустріч у відділ церковних справ цього міністерства для обговорення питання про створення Тимчасового проводу Православної церкви в Райхскомісаріаті «Україна» [92, с. 141-142].

У цьому контексті варто підкреслити, що напередодні зустрічей С. Смереки з представниками німецької влади щодо майбутнього устрою української православної церкви ініціативною групою була організована ціла кампанія на підтримку кандидатури архієпископа Іларіона. Виготовлені друкарським способом підписні листи із закликом «вжити всіх заходів, аби на керівника Української Православної Церкви на Україні було тепер же покликано знаного всій Україні Українського Архієпископа Холмського і Підляського Іларіона (Огієнка), котрий тепер замешкує в Холмі». На сьогодні знайдено більше десятка таких звернень. Серед них – від мешканців Брусилова, Києва, Полтави [49, с. 212].

Такі звернення надходили й до урядових організацій Берліна, в тому числі й від українських емігрантських організацій. Скажімо, у жовтні 1941 р. до Міністерства окупованих територій Сходу Українське Національне Об'єднання в Берліні (УНО) надіслало свій Меморандум, у якому зокрема зазначалося: «Українська національна спільнота просить високе Міністерство залишити адміністрацію – Митрополію Української православної церкви, яку

було дозволено відкрити на звільненій від більшовиків території і яка була духовно незалежною від інших православних адміністративних органів. Разом з митрополією місія із 7 українців заснувала на всіх звільнених територіях українські приходи та деканати. Українці мають лише одну особу, якій вони могли доручити церковні справи на духовне життя. Це – доктор Огієнко, архієпископ» [92, с. 142-143].

Архієпископ Іларіон сподівався одержати бодай якусь конкретну відповідь від німців на розроблений під його безпосереднім керівництвом церковний «Меморіал...». Однак відповідь ця не надходила. І зрозуміло чому. Адже закулісні плани Берліна щодо церковного питання в Україні, як пізніше з'ясувалося, виключали можливість існування на українських землях самостійної православної церкви. До того ж, німецька влада аж ніяк не була зацікавлена в призначенні провідником церкви для українців людини явно з державницьким прагненням розбудови не лише церкви, а й самостійної України в цілому, яка, крім цього, мала й неабиякий авторитет у населення. Німці мали намір лише тимчасово встановити в Україні церковну адміністратору і лише в складі Варшавської митрополії.

Не випадково в період переговорів представників провідних сфер екзильного українського уряду з німецькими властями про наступний церковний устрій і кандидатуру духовного провідника в «адміністрації» було поширено в Берліні чутки, що архієпископ Іларіон, прикриваючись церковними справами, виношує серйозні політичні наміри, мало не формуючи підпільний український уряд [84, с. 523].

Інтенсивно займаючись своєю улюбленою працею, виданням українських книжок, митрополит Іларіон і у Швейцарії не полишав свою повсякденну душпастирську діяльність. У його юрисдикції залишалися кілька православних українських парафій у Австрії та Німеччині, наприклад, у Ляндеку, Брегенці, Пферцгаймі [92, с. 172].

Переїхавши до Канади, справою своєї честі й виявом вдячності громаді він найперше вважав справу добудови собору у Вінніпезі, розпочату ще 25

літ тому. Загальні річні збори парафії, які відбулися 30 січня 1949 р., доручили своєму митрополиту перебрати на себе загальне керівництво над усіма будівельними роботами. Для цього була обрана нова управа, завдяки ініціативі якої будівельний фонд став упевнено збільшуватися. В основному то були пожертви громадян та різноманітних українських організацій. Останні зусилля, спрямовані на завершення всіх робіт, припали на 1950 р. [92, с. 195].

Остаточо всі будівельні й опоряджувальні роботи були завершені 1952 р. і величаве освячення собору здійснив з гордістю і особливим хвилюванням, вже у чині митрополита Вінніпега і всієї Канади, блаженніший Іларіон.

Разом з виконанням обов'язків настоятеля собору Св. Покрови митрополит Іларіон, не відмовляючись від набутого в Київському і Кам'янець-Подільському університетах педагогічного й викладацького досвіду, організував при соборі Св. Покрови своєрідний Український народний університет. Заняття в цьому закладі проводилися вечорами, туди приходили переважно юнаки й дівчата, які, народившись уже на канадській землі, потребували додаткових знань як рідної мови своїх батьків, так і історії своєї далекої Батьківщини. Вбачаючи нагальну потребу в просвітницькій діяльності серед цієї категорії слухачів, при соборі організовують курси українознавства, де викладають історію та географію України, українську культуру, українську мову і літературу. Для молоді відкрилися гуртки з народного мистецтва, української вишивки, українських танців, драми та ін.

У парафії Св. Покрови у Вінніпезі митрополит Іларіон плідно працював до 8 серпня 1951 р., тобто доти, допоки його обрали першоієрархом канадської Української греко-православної церкви. Багато доброго й пам'ятного для збереження і розвитку українського православ'я, об'єднання громади, ствердження українського духу в столиці канадських українців Вінніпега зробив митрополит Іларіон за ті роки [92, с. 198].

Одним із перших документів, датованих від початку перебування Іларіона-Огієнка у Вінніпезі, був текст листа, надісланого 22 вересня на адреси парламенту, уряду Канади, а також парламентів і урядів усіх канадських провінцій. Поява такого документа була логічно обумовленою. Маючи неабиякий досвід діяльності в уряді Української Народної Республіки, ділового спілкування з різноманітними зарубіжними установами та організаціями й усвідомлюючи суспільне і громадське значення свого митрополичого титулу, а також вагу й значення української спільноти в розбудові цієї держави, він вирішив повідомити про початок своєї духовної і просвітницької праці на канадських теренах урядові структури.

За якийсь час на адресу собору Св. Покрови стали надходити листи від поважних установ, добірка з яких була опублікована на сторінках «Слова Істини». Варто навести окремі витяги з них: від секретаря Прем'єр-міністра Канади Г. Матте [83, с. 27], від Прем'єр-міністра провінції Альберта Е. Манніша [83, с. 28], від Прем'єр-міністра провінції Саскачеван Т. Дугласа [83, с. 28], такі ж листи надійшли митрополитові Іларіону від високих урядовців провінцій Онтаріо, Манітоба, Вікторія, а також від генерального секретаря Канадського комітету церков В. Галлагнера, посла А. Глинки, ряду архієпископів [92, с. 200].

Безумовно, то були і моральна підтримка, і визнання набутого раніше авторитету цієї людини як у світському, гак і в церковному житті. Такі слова вдячності й привітання додавали надії і впевненості, відкривали перспективи енергійної діяльності, якої через низку відомих причин він не міг розгорнути у Швейцарії.

Тут доречно нагадати ще про один маловідомий факт біографії канадського періоду життя героя нашої розповіді. Будучи архіпастирем лише двох парафій – Св. Покрови у Вінніпезі і Куроках, у ситуації, яка складалася, він вирішив розширити сферу своєї церковної діяльності. В порозумінні з єпископами Б. Шпилькою і О. Черняком заснував «Українську й Карпаторуську Митрополію Північної й Південної Америки» шляхом

об'єднання церков, очолюваних цими двома єпископами. Інtronізація митрополита Іларіона як керівника нової митрополії відбулася 13 березня 1949 р. в кафедральному соборі єпископа Богдана в Нью-Йорку.

Новоутворена митрополія оголошувалася в юрисдикції Вселенського патріарха, про що був повідомлений патріарх Константинопольський Атенагорас I спеціальною телеграмою з Нью-Йорка 2 березня 1949 р. Проте вона проіснувала зовсім недовго: в результаті непорозумінь між представниками духовенства митрополія розпалася вже 28 квітня того ж року [92, с. 219].

Нині важко сказати з певністю, як би склалася подальша доля митрополита Іларіона на канадській землі й доля самої УГПЦ в Канаді, якби в тогочасні церковні справи активно не втрутилися його палкі прихильники. Найперше, адвокат Ю. Стечишин, який, як і його брат, мав великий вплив в українській громаді Канади, зокрема й у православних об'єднаннях українців [88, с. 2].

Стривожені невизначеністю ситуації в своїй церкві, для заснування й розросту якої трудилося не одне покоління українських переселенців, деякі ініціативні групи створили в листопаді 1950 р. «Комітет оборони Української Православної Церкви» й поширили через українськомовні друковані органи спеціальну відозву цього Комітету. «Конче мусимо закінчити організацію нашої Церкви, закінчити корисно для неї... На чоло Церкви мусить прийти людина загально знана, людина відповідальна, що довгі десятиліття працювала для Церкви й нашого народу» [92, с. 226-227].

Перелічені вище чинники сприяли тій обставині, що усі розбіжності, які існували між митрополитом Іларіоном і єпископатом Української автокефальної православної церкви (на еміграції), були з'ясовані й подолані. Згідно із цим документом митрополит Іларіон у разі обрання його правлячим єпископом визнавав основні засади УГПЦ у Канаді, канонічність усіх її священників, а також зрікався усіх архіпастирських церковно-територіальних

титулів, які він дотепер носив і мав мати лише титул: «Митрополит Вінніпега і всієї Канади».

Довгоочікуваний вибір правлячого єпископа Української православної церкви в Канаді було призначено на 8-9 серпня 1951 р. Саме для цього скликався Надзвичайний собор [92, с. 229]. То була справді історична подія, яку пізніше історики назвуть «ною добою», «добою переломовою» в історії не лише Української православної церкви Канади, а й української еміграції в цілому. На достойному рівні було покінчено з тими особистісними і груповими розбіжностями, які шкодили передусім самій церкві. Варто бодай штрихами відтворити кілька миттєвостей тієї події.

Головуючий прот. о. Савчук надає слово архієпископу Михайлу. Наведемо фрагмент його виступу: «Священний соборе!.. Господь поклав на серце Високопреосвященнішому митрополитові Іларіону увійти в склад Української Греко-Православної Церкви в Канаді, щоб покінчити з тими розбіжностями, що так довго турбували нас... Зваживши все, я прийшов до висновку, що для добра Церкви краще буде, коли на чолі її стане більш заслужений, ніж я, митрополит Іларіон» [92, с. 230].

Перед процедурою самих виборів Собор одноголосно прийняв ухвалу про створення власної єпархії (митрополії) УГПЦ в Канаді та про визнання своєї церкви автокефальною у своїх зносинах з іншими православними церквами. Далі настала хвилююча мить з оповіщенням результатів голосування. Головуючий урочисто повідомив, що правлячим митрополитом канадської Української греко-православної церкви митрополит Іларіон обраний одноголосно [74, с. 18].

Символічним є те, що вже з перших тижнів перебування на цьому високому церковному посту митрополитові Іларіону випала щаслива нагода освячувати Наріжний камінь під будову кафедрального собору Пресвятої Трійці на Мейнстріт. Велична споруда, увінчана зовні мозаїкою знаного в усьому світі українського скульптора Л. Молодожанина (Лео Мола), пізніше

стане своєрідною візитною карткою українського православ'я за океаном. Відбулося це 30 вересня 1951 р. [80, с. 2-3].

Набуті за роки повсякденної багаторічної праці енциклопедичні знання, колосальний досвід державницької, організаційної, педагогічної роботи, вміння об'єднати довкола себе однодумців, толерантне ставлення до опонентів – усе це допомогло митрополитові Іларіону вдало й результативно розпочати реалізацію своїх величних намірів. Нова сторінка історії УГПЦ у Канаді позначена печаттю його духу і величі.

На період духовного очолювання митрополитом Іларіоном Української православної церкви в Канаді припало подальше зростання її авторитету серед віруючих. Так, на початок 1953 р., коли виповнювалося 35-ліття УГПЦ в Канаді, число організованих її громад із храмами добиралося до цифри 300. Майно церкви (а це щедрі пожертви самих віруючих) оцінювалося в десятки мільйонів доларів. Церква мала своє незалежне духовне керівництво, свою вищу духовну школу для підготовки священиків, свої видавництва, періодичні друковані органи, наукові інституції. У цей час українська громада активно викупувала гарні приміщення під парафіяльні резиденції по всій Канаді, облаштувала митрополичий дім у Вінніпезі, архієпископський – у Торонто. А найголовніше – помітно зростало число православних українців у Канаді: на середину 1950-х рр. їх було вже понад сто тисяч.

Митрополит Іларіон був безпосередньо причетний до ще однієї події історичного значення, що сталася в церковному житті православних українців у діаспорі. 28-30 квітня 1960 р. у Вінніпезі урочисто проголошено Акт духовного поєднання всіх трьох автокефальних церков-митрополій: Української греко-православної церкви в Канаді, предстоятелем якої він був, Української православної церкви у Сполучених Штатах Америки та Української автокефальної православної церкви на чужині. Але це було лише часткове здійснення мрії митрополита Іларіона. Його заповітним бажанням

було об'єднання українського православ'я на материковій Україні [92, с. 234].

Саме ця віра митрополита Іларіона в здобуття Україною незалежності й відродження там рідної церкви твердо й переконливо прозвучала в його посланні до українців усього світу з нагоди 35-ліття Української православної церкви в Канаді, яке радіостанція «Голос Канади» передала 7 липня 1953 р. на Радянський Союз [82, с. 26].

Отже, перший вагомий крок у напрямку подальшої насиченої духовної діяльності І.І. Огієнко (митрополит Іларіон) – виступ на Всеукраїнському Церковному Соборі у Києві 1918 р. з доповіддю «Відродження Української церкви». У ній він аргументовано довів право церкви української на самостійне існування.

У 1940 р. був пострижений в чернецтво і взяв собі ім'я Іларіон. На Холмському соборі українських православних єпископів висвячений у єпископа Холмського і Підляського. У 1944 р. Іларіона підвищили до сану Митрополита Холмського й Підляського. Здійснював українізацію церкви на Холмщині.

З 1947 р. митрополит Іларіон служив у парафії Св. Покрови у Вінніпезі. З 1951 р. – його обрали першоієрархом канадської Української греко-православної церкви й митрополитом Вінніпезі. З того часу він доклав максимум зусиль для організації та розбудови українського релігійного життя у Канаді.

ВИСНОВКИ

Отже, постать Івана Огієнка (митрополита Іларіона) – вченого-педагога, державотворця й непримиренного борця за духовні права свого народу по-праву належить до кола великих українців. Великий син українського народу народився 1882 р. у звичайній родині й виховувався напівсиротою. Однак, при цьому, власним прикладом довів, що людина виключно своєю працелюбністю здатна здолати найскладніші перешкоди у досягненні мети. Здобувши спершу початкову освіту, майбутній вчений крок за кроком йшов наступними сходинками: від Київської військово-фельдшерської школи і до випускника Київського університету Св. Володимира.

Надзвичайно плідною виявилась педагогічна діяльність І.І. Огієнка. Він працював учителем Київської комерційної школи, доцентом та професором Київського університету. Причому перший серед викладачів почав у 1917 р. читати лекції українською мовою. Брав участь у заснуванні Кам'янець-Подільського державного університету й став його першим ректором. Пізніше викладав у Варшавському університеті, був ректором новозаснованого у Вінніпезі Українського народного університету, а також деканом та лектором богословського факультету Колегії Св. Андрія університету в Манітобі.

Вагомими були й наукові здобутки І.І. Огієнка. Впродовж 1917-1918 рр. він написав і видав посібники й підручники для самоосвіти з української мови. 1919 р. вийшла одна з найвідоміших праць вченого – «Українська культура». Живучи в еміграції у Польщі, написав фундаментальні наукові праці «Український стилістичний словник», «Рідне писання», «Історія українського друкарства» тощо. У 1937 р. у Львові вийшов «Новий завіт» – частина його фундаментальної праці над українським перекладом Біблії, яку він зробив з оригінальних давньоєврейських та грецьких текстів.

Зміна політичної ситуації у Європі після закінчення Другої світової війни примусила І.І. Огієнка (митрополита Іларіона) переїхати до Канади. За канадський період він видав близько 50 праць, значна частина з яких друкувалася у заснованих ним журналах «Слово істини», «Наша культура», «Віра й культура», їх популярних бібліотечках. У 1962 р. побачив світ його повний переклад Біблії українською мовою.

Активна громадська діяльність І.І. Огієнка розпочалася ще у редакції видань «Громадська думка» і «Рада» у Києві, де йому довелося стати не лише регулярним дописувачем текстів, який своїм словом формував суспільну думку українського читача, а й докладав зусиль, аби це видання могло побачити світ. Але не забував він і про свою малу Батьківщину. У рідному Брусиліві сприяв відкриттю Вищого початкового училища. У міжвоєнний період, вже у Варшаві впродовж багатьох років видавав науково-популярні українознавчі журнали «Рідна мова» й «Наша культура», багатотомник «Бібліотека українознавства».

Як політик, міністр освіти УНР очолив комісію, котра розробила основні правила українського правопису. У січні 1919 р. уряд йому доручив скласти програму свята Соборності України – 22 січня на Софійському майдані Києва. Йдеться про Акт Злуки ЗУНР та УНР в єдину державу.

Наступною його посадою було призначення міністром культів (згодом – ісповідань), перебуваючи на якій він намагався активно просувати питання надання українській православній церкві автокефалії та добивався її дерусифікації. Але зайнятися виключно цими проблемами йому не судилося. Коли уряд УНР покинув Кам'янець-Подільський, І.І. Огієнко залишився Головноуповноваженим УНР. Будучи на цій посаді, попри неодноразові загрози смерті, він самовіддано займався усіма питаннями, яким раніше відала вся Рада Народних Міністрів.

Переїхавши згодом до польського Тарнува, де зупинився уряд УНР, І.І. Огієнко продовжував відстоювати надання автокефалії українській

православній церкві, взяв участь у заснуванні бюро біженців і відділення Українського Червоного Хреста.

Наприкінці 1930-х рр. І.І. Огієнко все більше уваги приділяв церковним питанням. У 1940 р. він прийняв чернечий постриг, отримавши при цьому ім'я Іларіон. Згодом, він був рукоположений в сан архієпископа й митрополита Холмщини і Підляшшя.

1951 р. позачерговий Собор єпископів обрав І.І. Огієнка (митрополита Іларіона) предстоятелем канадської Української греко-православної церкви. Працював над духовним об'єднанням українських церков у США, Канаді й Західній Європі, на основі яких 1960 р. відбулося підписання Акту духовного єднання усіх автокефальних православних церков: Української греко-православної церкви у Канаді, Української православної церкви у США та Української автокефальної православної церкви на чужині (центр у ФРН).

Помер І.І. Огієнко у Вінніпезі 1972 р. у 90-річному віці, віддавши усе своє життя українській культурі й духовності. Він автор дуже багатьох наукових і публіцистичних праць, художніх творів, але багато з них, на жаль, і сьогодні не доступні українському читачеві.

Лише в останні роки його ім'я, багата творча спадщина все активніше повертається в Україну. У Києві та Львові значними накладками перевидані фундаментальні праці – «Українська культура», «Історія української літературної мови», «Життєписи великих українців», «Історія українського друкарства», «Дохристиянські вірування українського народу», «Наука про рідномовні обов'язки» й інші.

З великим запізненням вшановується пам'ять І.І. Огієнка на Батьківщині. У Києві було створено фундацію імені митрополита Іларіона, діє Всеукраїнське товариство Івана Огієнка. На картах низки міст (Житомир, Львів, Кам'янець-Подільський, Брусилів) з'явилися названі його іменем вулиці. Ім'я І.І. Огієнка присвоєно Житомирському училищу культури і мистецтв, Кам'янець-Подільському національному університету. Встановлено пам'ятники, меморіальні дошки й відкрито музейні експозиції.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Бачинський Л. Найкращі хвилини мого життя: мої спомини про Кам'янецький університет. *Наша культура: науково-літературний місячник*. Варшава, 1936. Кн. 11 (19). С. 765-767.
2. Білон П. Спогади. Ч. 1. Пітсбург, 1952. 200 с.
3. Винниченко В. Щоденник. Т. 1: 1911-1920. Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. 500 с.
4. Гарба В. На розпутьях (до історії одного покоління). Нью-Йорк: ВУАН; Тов-во подолян при ВУАН, 1976. 351 с.
5. До всіх Преосвящених Єпископів і Архієпископів на Україні: лист міністра ісповідань І. Огієнка від 16 вересня 1919 року. *Вістник Міністерства ісповідань Української Народньої Республіки*. 1920. Ч. 1. С. 2-3.
6. Закон Української держави про перетворення Київського народного університету в Київський державний український університет. *Державний Вістник*. 1918. 29 серпня. С. 1-2.
7. З іменем Святого Володимира. Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників: у 2 кн. Київ: Заповіт, 1994. Кн. 2. 480 с.
8. Іларіон. Слово істини: архіпастирські послання за 1940-1944 рр. Холм, 1944. 60 с.
9. Митрополит Іларіон. Біблійні студії: богословсько-історичні нариси з духової культури України. Вінніпег: Наша культура, 1963. Т. 1. 1963. 345 с.
10. Митрополит Іларіон. Віра. Слово во врем'я люте. Холм, 1944. 20 с.
11. Митрополит Іларіон. До книголюбів. *Слово Істини*. 1948. Ч. 3. С. 31.
12. Митрополит Іларіон. Милосердний самарянин. *Слово Істини*. 1947. Ч. 1. С. 2-9.

13. Митрополит Іларіон. На Голготі. Українська православна церква на Холмщині під німцями. 1939-1945. Спогади. *Віра й Культура*. 1967. Ч. 1-2. С. 2-19.
14. Митрополит Іларіон. Невинна кров: многостраждальна Холмщина. Драматична поема на 3 дії. Вікові наші рани. Вінніпег, 1961. 64 с.
15. Митрополит Іларіон. Не можу мовчати. *Слово Істини*. 1948. Ч. 1. С. 1.
16. Митрополит Іларіон. Під моїм омофором. *Слово істини*. 1947. Ч. 1. С. 3-23.
17. Митрополит Іларіон. Святий Дмитро Туптало: його життя та праця. Вінніпег, 1960. 224 с.
18. Наказ Директорії УНР про призначення проф. Івана Огієнка міністром ісповідань. *Вістник Української Народньої Республіки*. 1919. Ч. 48 (5 жовтня). С. 3.
19. Наказ міністра ісповідань 20 листопада 1919 року. *Вістник Міністерства ісповідань Української Народньої Республіки*. 1920. Ч. 1. С. 1.
20. Огієнко І. Вчимося рідної мови. Жовква, 1933. 44 с.
21. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ: Либідь, 1994. 446 с.
22. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Богдан Хмельницький. Київ: Наша культура і наука, 2004. 448 с.
23. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Життєписи великих українців. Київ: Либідь, 1999. 669 с.
24. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. 296 с.
25. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Рятування України. Київ: Наша культура і наука, 2005. 464 с.
26. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Служити народові – то служити Богові. Київ: Наша культура і наука, 2013. 448 с.

27. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Тарас Шевченко. Київ: Наша культура. і наука, 2002. 440 с.
28. Огієнко І. (митрополит Іларіон). Українське монашество. Київ: Наша культура і наука, 2002. 396 с.
29. Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. Житомир: Полісся, 2002. 120 с.
30. Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура: науково-літературний місячник*. Варшава, 1935. Кн. 8. С. 510-522.
31. Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. *Наша культура: науково-літературний місячник*. Варшава, 1936. Кн. 1 (10). С. 64-72.
32. Огієнко І. Не маємо каменя наріжного. *Рідна Мова*. 1934. Ч. 4. С. 132-141.
33. Огієнко І. Раз добром налите серце. *Наша Культура*. 1937. Кн. 5. С. 236-238.
34. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський «Апостол» 1560 р. Т. 1. Варшава, 1930. 520 с.
35. Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і Крехівський «Апостол» 1560 р. Т. 2. Варшава, 1930. 192 с.
36. Огієнко І. Українська церква: нариси з історії Української Православної Церкви: у 2 т.: т.1-2. Київ: Україна, 1993. 284 с.
37. Петров В. Болотяна люкроза (фрагмент: Університетські роки). *Календар-альманах на ювілейний 1948 рік (1648-1848-1918)*. 1948. С. 109-117.
38. Постанова Ради Народніх Міністрів. *Вістник Міністерства ісповідань Української Народньої Республіки*. 1920. Ч. 3. С. 2-3.
39. Русова С. Мої спомини. Львів: Видав. кооператива «Хортиця», 1937. 280 с.
40. Скоропадський П. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. 492 с.
41. Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Т. 50. Листи. 1895-1916. Київ, 1976. 704 с.

* * *

42. Балабольшенко А. СВУ: суд над переконаннями. *Вітчизна*. 1989. № 11. С. 157-179.

43. Бачинський Є. Українська друкарня в Женеві. *Naukovyj Zbirnyk. Ukrajin'ska Vil'na Akademiya u SSA*. Vol. II. New York, 1953. P. 58-104.

44. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривки із спогадів). *Літературно-науковий вістник*. Річник XXVII. Львів, 1928. Т. ХСVII. Кн. XI: листопад. С. 233-240.

45. Біднов В. Перші два академічні роки Українського Державного Університету в Кам'янці-Подільському (уривки із спогадів). *Літературно-науковий вістник*. Річник XXVII. Львів, 1928. Т. ХСVII. Кн. XII: грудень. С. 325-333.

46. Білецький Б. Діяльність Івана Огієнка в польський період еміграції (1920-1945). *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці, 2002. Вип. 123-124: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 172-181.

47. Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. Нью-Йорк – Вінніпег, 1949. 8 с.

48. Биковський Л. Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Слово істини: народний християнський місячник*. Вінніпег, 1949. Ч. 3. С. 18-23.

49. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. Т. 4. Ч. 2. Нью-Йорк: Українська Православна Церква в С.Ш.А., 1975. 416 с.

50. Геринович В. До історії Кам'янець-Подільського інститут народної освіти: відбитка з «Записок Кам'янець-Подільського Інститут Народної Освіти» (т.2). Кам'янець на Поділлі, 1927. 23 с.

51. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Наша культура*. 1936. Кн. 3 (12). С. 229-233.

52. Гудзій Ю. З життя Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Наша культура*. 1936. Кн. 4 (13). С. 290-295.

53. До всіх людей доброї волі: слово митрополита Іларіона в Українському соборі с. Покрови 21 вересня 1947 року. *Слово Істини*. 1947. Ч. 1. С. 6-7.

54. Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. Нью-Йорк, 1954. 460 с.

55. Доценко О. Літопис української революції : матеріали й документи до історії укр. революції. Т. 2, кн. 5: 1917-1923. Львів, 1924. 398 с.

56. «Жалобна книга в пам'ять митрополита Іларіона». Вінніпег, 1973. 151 с.

57. Животко А. Історія української преси. Київ: Наша культура і наука, 1999. 368 с.

58. Завальнюк О. Іван Огієнко – творець національної освіти в Україні, фундатор і ректор Кам'янець-Подільського державного українського університету. *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта: науковий збірник: серія історична та філологічна*. Кам'янець- Подільський, 2008. Вип. V. С. 297-321.

59. Завальнюк О. І.І. Огієнко і Кам'янець-Подільський державний український університет (1918-1920 рр.). *Наукові праці історичного факультету / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут*. Кам'янець-Подільський, 1996. Т. 2. С. 90-103.

60. Завальнюк О., Копилов А. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1918-1921 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. №4. С. 41-50.

61. Завальнюк О., Копилов А. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1918-1921 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. №5. С. 26-36.

62. Завальнюк О. Ректор Іван Огієнко в українській історіографії. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Т. 17. Київ, 2009. С. 306-320.

63. Іван Огієнко. (Біографічний нарис). *Україна: щоденна газета*. Кам'янець-Подільський, 1919. 22 жовтня. Ч. 8. С. 2.
64. Іван Огієнко – професор і ректор Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Відродження: щоденна безпартійна демократична газета*. Київ, 1918. 22 жовтня. Ч. 156. С. 3.
65. Київський університет імені Тараса Шевченка. *Сторінки історії і сьогодення*. Київ, 1994. 285 с.
66. Ляхоцький В. Джерела до біографії І. Огієнка в архівосховищах Києва. *Архіви України*. 2000. №4. С. 51-58.
67. Ляхоцький В. На чолі Міністерства ісповідань УНР. *Пам'ять століть*. 1998. № 2. С. 106-122.
68. Ляхоцький В. Просвітитель. Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 528 с.
69. Ляхоцький В. Тільки книжка принесе волю українському народові. Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2000. 664 с.
70. Марушкевич А. Листи Івана Огієнка до Іларіона Свенцицького як джерело дослідження науково-педагогічної діяльності ученого. *Зб. наук. праць Уман. держ. пед. ун-т ім. П. Тичини*. Київ, 1999. С. 105-112.
71. Міненко Т. Православна церква в Україні в час Другої світової війни. 1939-1945. Т. 1. Волинський період. Вінніпег, 1998. 482 с.
72. Міністр Народньої Освіти Іван Огієнко. *Освіта: двотижневий педагогічний журнал: видання Подільської губернської народної управи*. Кам'янець-Подільський, 1919. №1. С. 1-4.
73. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Київ, 1994. 413 с.
74. Незабутня хвилина. Обрання Іларіона митрополитом Канади. *Наша Культура*. 1951. Ч. 1. С. 18.

75. Нестеренко А. Митрополит Іларіон – служитель Богові й народів. Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона. Вінніпег, 1958. 150 с.
76. Офіційне відкриття Колегії Св. Андрія в Вінніпегу на площі Манітобського університету 4-5 липня 1964 року. Вінніпег, 1964. С. 10.
77. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Наша культура*. Варшава, 1936. Кн. 5 (14). С. 339-344.
78. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Наша культура*. Варшава, 1936. Кн. 6(15). С. 417-418.
79. Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету. *Наша культура*. Варшава, 1936. Кн. 7 (16). С. 672-676.
80. Перше послання першого митрополита УГПЦ в Канаді. *Вістник УГПЦ в Канаді (Вінніпег)*. 1951. 15 жовтня. С. 2-3.
81. Подяка й слово ювіляра на ювілеї у Вінніпезі. *Ювілейна книга на пошану митрополита Іларіона*. Вінніпег, 1958. С. 118.
82. Послання митрополита Іларіона з нагоди 35-ліття Української православної церкви в Канаді. *Наша Культура*. 1953. Ч. 10-11. С. 26.
83. Приїзд до Канади митрополита Іларіона. *Слово Істини*. 1948. Ч. 3. С. 27-28.
84. Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія Української греко-православної церкви в Канаді: у 6 т. Вінніпег, 1984. Т. 1. 616 с.
85. Скакальський І. Десятиліття видавничої праці в Канаді митрополита Іларіона. *Віра й Культура*. 1957. Ч. 2 (50). С. 9-15.
86. Скитальниче життя. *Слово Істини*. 1947. Ч. 3. С. 11-17.
87. Статникова Г. Як ми зустрічали митрополита Іларіона. *Слово Істини*. 1947. 4.1. С. 18-19.
88. Стечишин Ю. Справи нашої церкви. *Український Голос*. 1950. 22 листопада. С. 2.

89. Творімо українську культуру всіма силами нації! *Наша Культура*. 1951. Ч. I. С. 5-6.

90. Тези доповідей науково-теоретичної конференції «Духовна і науково-педагогічна діяльність І.І. Огієнка в контексті українського національного відродження» (до 110-річчя від дня народження). Кам'янець-Подільський, 1992. 220 с.

91. Тимошик М. Голгофа Івана Огієнка. Українознавчі проблеми в державотворчій, науковій, редакторській та видавничій діяльності. Київ: Заповіт, 1997. 231 с.

92. Тимошик М. Іван Огієнко: «Як ти українець». Київ: Парламентське вид-во, 2019. 525 с.

93. Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження: наукове видання. Вінніпег: Укр. правосл. Собор Св. Покрови; Київ: Наша культура і віра, 2000. 548 с.

94. Тимошик М. Сенсаційна українська знахідка в Америці: в американському Бавнд-Бруці віднайдено перше, петлюрівське, видання твору Івана Огієнка «Українська культура». *Слово Просвіти*. 2017. Ч. 38. 21-27 вересня, URL: <http://slovoprosvity.org/2017/09/21/sensatsijna-ukrajinska-znahidka-v-amerytsi/>

95. Тимошик М. Українська книга в Швейцарії. *Палітра друку*. 1996. Ч. 2. С. 8-10.

96. Тюрменко І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). Київ, 1998. 282 с.

97. Тюрменко І. Іван Огієнко – головуповноважений уряду УНР (листоп. 1919-жовт. 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 5. С. 101-109.

98. Тюрменко І. Іван Огієнко – головуповноважений уряду УНР (листоп. 1919-жовт. 1920 рр.). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 101-111.

99. Хіротонія професора д-ра Івана Огієнка на Холмську катедру. *Слова Істини*. 1948. Ч. 4. С. 14-15.
100. Церковна хроніка. *Віра й Культура*. 1966. Ч. 12. С. 28.
101. Ювілейна книга па пошану митрополита Іларіона. Вінніпег, 1958. 320 с.
102. Gerus O. Iwan Ogienko and the founding of Kamianets-Podilsky Ukrainian State University. *Український історик: журнал історії і українознавства*. Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1990. Т. 27. Ч. 1-4. С. 78-92.